

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Гуманітарний факультет
Кафедра культурології та філософії

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
на тему: **«Розуміння екзорцизму в європейській християнській культурі:
обрядові та комунікативні практики»**

Виконала студентка VI курсу, групи МР-61
спеціальності 031 Релігієзнавство
освітньо-професійної діяльності програми «Релігієзнавство»

Андреєнкова Наталія Володимирівна

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № 4

Засідання кафедри культурології та філософії
від 16 листопада 2020 року

Завідувач кафедри:

доц. Петрушкевич М.С.

Керівник – канд. іст. наук, доц.
Шаправський Сергій Анатолійович
Рецензент – PhD, Postdoctoral researcher
Mykhaylo Yakubovych

Острог, 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	8
РОЗДІЛ 2. КУЛЬТУРНО-НАУКОВЕ ОСМИСЛЕННЯ ЯВИЩА ЕКЗОРЦИЗМУ	13
2.1 Історична парадигма зародження й розвитку екзорцизму.....	13
2.2 Тракткування екзорцизму західною і вітчизняною наукою та медициною XX-XXI ст.	27
<i>Висновки до розділу</i>	43
РОЗДІЛ 3. ФЕНОМЕН ЕКЗОРЦИЗМУ В КАТОЛИЦИЗМІ	45
3.1 Образ диявола і класифікація злих духів в католицькій культурі.....	47
3.2 Практика і методи екзорцизму в католицькій релігійній традиції.....	58
3.2.1 Структура і приклад молитви для вигнання диявола.....	67
<i>Висновки до розділу</i>	71
РОЗДІЛ 4. ЕКЗОРЦИЗМ У ПРАВОСЛАВ'І	74
4.1 Історичний теоретико-практичний контекст православного екзорцизму....	74
4.2 Сучасні практики екзорцизму на території пострадянських країн.....	82
<i>Висновки до розділу</i>	89
ВИСНОВКИ	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	95

ВСТУП

Містицизм завжди був невід'ємною складовою життя людини. Ще перебуваючи на ранніх етапах формування, суспільство мало тенденцію до наділення надприродними характеристиками предметів, формування переконань щодо наявності й впливу магічного, позаземного у повсякденному житті. На базисі подібних уявлень природньо виникає думка про побутування не лише позитивних сил, а й негативних, що чинять безпосередній вплив на виникнення хвороб, недоліків людини. Тому, практику звільнення індивіда від злих духів можна ще прослідкувати у жителів стародавнього Єгипту, Вавилону. Це був певний набір магічних дій, які виконував шаман, чаклун чи близький до сакрального член суспільства. Подібна практика з часом зазнала трансформацій і сьогодні елементи екзорцизму є у кожній із світових релігій. Не дивлячись на те, що релігія засуджує контакти людини з демонами, явища біснування стали повсякденним елементом у християнстві. Подібні випадки не є рідкістю, тому деякі релігії розробили і систематизували практику екзорцизму, навчаючи групи служителів культу діянню звільнення людської душі від впливу бісів.

Актуальність теми дослідження. Вивчення та дослідження феномену екзорцизму в європейській християнській культурі і науковому полі зору має важливе значення для релігієзнавчої науки. Не дивлячись на значну кількість напрацювань в цій галузі, здійсненими науковцями, більшість праць носять суб'єктивний релігійно-заангажований характер або фрагментарні дослідження. Ба більше, питання екзорцизму не є детально вивченим у вітчизняному релігієзнавстві. Відчувається жорстка недостача напрацювань, що стосується питання розвитку і побутування екзорцизму на території України, історична трансформація обряду вигнання демонів і взаємозв'язок з культурним українським фоном.

У значній кількості праць достатньо повно розглянуто питання середньовічного й сучасного екзорцизму католицького релігійного середовища, вплив цього елементу релігійної культури на формування знань з психотерапії,

а явище православного екзорцизму залишається не достатньо розглянутим як з теоретичного, так і з практичного боку.

Необхідність дослідження обряду екзорцизму і одержимості посилюється тим, що на сьогодні ця тема широко представлена у сучасній масовій культурі. Не дивлячись на те, що в більшості випадків це явище носить гіперболізований характер, це не перестає викликати інтерес не лише у дослідника, а й у людини, не залученої у наукові кола. Тому питання спростування стереотипів і формування цілісної наукової картини про екзорцизм у вітчизняному науковому просторі є також одним із ключових у контексті дослідження.

Аналізуючи **стан наукової розробки теми**, розглянуту тему «Розуміння екзорцизму в європейській християнській культурі: обрядові та комунікативні практики» можна вважати достатньо дослідженою в контексті окремих елементів – католицького релігійного середовища і європейської психотерапії. Що стосується вітчизняного наукового сегменту напрацювань, у якому представлена православна традиція, то тут варто відмітити нестачу фундаментальних праць. Не дивлячись на те, що кількість робіт, в яких детально розглядається історія, хід обряду та його наслідки є достатньо чисельними, в більшості з них описано переважно середньовічні практики, що не є актуальними сьогодні. Відсутні також новітні описи і трактування явища бісоодержимості. Варто відзначити, що наукових україномовних напрацювань, що стосуються питання екзорцизму на території України немає.

Основними джерелами дослідження слугували праці Генрі Крамера і Якова Шпренгера «Молот відьом», «Про псевдомонархію демонів» Йогана Вейера, «Про небесну ієрархію» Діонісія Ареопажита, «Сума Теології» Фоми Аквінського, «Rituale Romanum» Папи Лева XIII і Требник Петра Могили та інші.

У контексті аналізу бісоодержимості з медичної точки зору основоположними працями є роботи західних науковців, таких як В. Болдуїн («Дисоціативний розлад ідентичності і синдром одержимості»), Дж. Хіслоп («Життя після смерті»), К. Ясперс («Загальна психопатологія»), З. Фрейд

(«Одержимість дияволом. Параноя»). Серед науковців з країн пострадянського простору варто відзначити роботи Ю. Ігіної («Медицина проти демонології: дискусія навколо знахарства, одержимості дияволом і практик екзорцизму»), Д. Мелехова («Психіатрія і проблеми духовного життя»), К. Мельникової («Відчитування біснуватих: практики та дискурси»), А. Амфітеатрова («Дьявол в быту, легенде и в литературе Средних веков», «Дьявол», «Классическая демонология»), В. Шейнмана («Вера в дьявола в истории религии»), С. Білорусова («Психология и проблема бесоодержимости»), О. Беякової («Экзорцизм: одержимые, изгнание бесов»). Але варто зауважити, що особливістю досліджуваних праць є часто повторюваність змісту і неточності. Нині відсутня фундаментальне дослідження, яке б охопило усі аспекти розвитку, побутування обряду екзорцизму і проблеми бісоодержимості – від релігійного, культурного до медичного.

Мета магістерського дослідження. Через аналіз наукового доробку скласти достовірну картину історії, розвитку, безпосередньо обряду екзорцизму, визначити його місце і роль у західному та вітчизняному культурно-науковому просторі, розглянути обрядові і комунікативні практики екзорцизму в римо-католицькому і православному середовищі, проаналізувати обряди екзорцизму на території пострадянських країн.

Сформульована мета передбачає розв'язання низки дослідницьких **завдань**, зокрема:

- проаналізувати джерельну базу, присвячену темі екзорцизму та одержимості;
- розглянути історію його виникнення і побутування від давніх часів до сьогодення;
- дослідити його місце в релігійному і науковому просторі;
- проаналізувати феномен екзорцизму в католицькому і православному середовищі;
- визначити вплив релігійної практики на формування знань про одержимість в контексті психотерапії;

– дослідити безпосередньо сам обряд в православному і католицькому релігійному осередку.

Об’єкт дослідження – екзорцизм в римо-католицькому і православному середовищі, а також у полі зору психотерапії.

Предмет дослідження – богослужбові та наукові тексти, що описують обряд екзорцизму та його історію побутування і зародження, а також обрядові і комунікативні методи, що застосовує екзорцист у процесі звільнення людського тіла від духів.

Методи дослідження зумовлені метою й завданням роботи, об’єктом дослідження й мають комплексний характер: у роботі застосовано метод порівняння, аналізу та синтезу, аналогії, класифікації. Використовувалися також метод текстуального аналізу, гіпотетико-дедуктивний метод, абстрагування, сходження від абстрактного до конкретного та історичний метод. У роботі були застосовані методи систематизації та узагальнення – для формулювання конкретних висновків наукового дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає у аналізі та вивченні механізму практики екзорцизму, а також його комунікативних елементів, що притаманні європейському римо-католицькому і православному середовищу. Проаналізовано також історичну вісь розвитку і формування демонології та її впливу на сам обряд. Відзначено безпосередній вплив релігійного чинника на формування знань психотерапії в контексті проблеми одержимості духами.

Наукова новизна дослідження полягає також у постановці та детальному аналізі актуальної проблеми – місця обряду екзорцизму в християнському релігійному середовищі, в наукових і медичних колах, що не отримало всебічного та об’єктивного висвітлення у вітчизняній релігієзнавчій науці. Крім того, здійснено спробу порівняння обрядів екзорцизму не лише у католицькому і православному середовищах, а й наявних практик у пострадянських країнах.

Практичне значення роботи полягає у можливості наукового використання результатів роботи при розробці навчальної програми для студентів, в практичній роботі викладача. Під час написання роботи були

узагальнені теоретичні знання та набуті навички опрацювання джерел та наукової літератури. Матеріали магістерської роботи можуть бути використані для проведення лекційних та семінарських занять, для участі у наукових конференціях, що стосуються цієї проблематики.

Апробація дослідження. Робота обговорювалась на наукових конференціях «Дні науки» у 2018, 2019, 2020 рр. Дослідження з цієї теми були також опубліковані у «Наукових записках Національного університету «Острозька академія»» серії: Релігієзнавство у 2019 р. у рамках написання статті на тему: «Пояснення одержимості західними психологами XX-XXI ст.».

Структура роботи. Робота складається зі вступу, 4 розділів, де викладено основний зміст дослідження, висновків, списку використаних джерел (кількість найменувань – 96 позицій). Загальний обсяг дослідження – 102 сторінки.

РОЗДІЛ 1.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Джерельну базу, що стосується питання екзорцизму, з одного боку можна вважати репрезентативною, але це стосується лише окремих аспектів дослідження питання зародження, побутування і розвитку практик обряду вигнання демонів з тіла людини. Комплексної праці, яка б охопила всі рівні практик звільнення людини від злих духів – від релігійного до медичного, не існує.

Усі джерела, що були проаналізовані під час написання дослідження, можна класифікувати на кілька груп. Перша – це основна база напрацювань, що використовувалась для дослідження – праці стародавніх і середньовічних теологів, науковців, що описували перші практики екзорцизму, формували демонологію, що стала однією із основоположних причин ідеї заволодіння душі людини демоном. У цьому контексті варто виділи праці Генрі Крамера і Якова Шпренгера «Молот відьом», «Про псевдомонархію демонів» Йогана Вейєра, «Про небесну ієрархію» Діонісія Ареопігита, «Сума Теології» Фоми Аквінського, «*Rituale Romanum*» Папи Лева XIII і Требник Петра Могили. До прикладу, «Молот відьом» ґрунтувався на фольклорних основах тогочасного середньовічного суспільства, відповідно ретранслював церковні погляди. У «Молоті відьом» (II розділ) описано як позбутися одержимості і випадки, за яких демони захоплюють душу людини, заціплені теми вірності і поклоніння дияволу. Основна тематика твору – чаклунство, переслідування і винищення відьом, але це джерело безперечно несе цінність для формування картини середньовічної демонології, про практики екзорцизму, що відбувались за часів інквізиції.

«Псевдомонархія демонів» Йогана Вайєра – це одна із фундаментальних праць з теми демонології, що була написана у XVI ст., в якій автор класифікував і описав демонів, дав чіткі рекомендації як тих виганяти і закликати. На противагу цій праці постає «Про небесну ієрархію» Діонісія

Ареопагіта, де автор класифікував ангелів, дав нарис якостей Бога. Порівнявши ці роботи, складено детальну картину середньовічної демонології, проведено паралелі між небесним світом і пеклом, віднайдено причинно-наслідкові зв'язки з практиками екзорцизму.

«Сума теології» Фоми Аквінського – основа теологічних і філософських поглядів християнської церкви. Автор описує обряд екзорцизму (exorcismus) у III частині праці, наводить порядок виконання дій. Формула екзорцизму, про яку згадує Фома, використовується і в *Rituale Romanum* (1614 р.), що є базисом для катлицької церкви в контексті проведення обряду екзорцизму.

«*Rituale Romanum*» Папи Лева XIII – це практична збірка молитов і заклинань проти демонів, що була укладена в XVII ст. На її основі обряд екзорцизму в католицькій церкві проводиться й досі. Ця праця несе вагоме значення для дослідження через свою історичну і практичну цінність для дослідження культури обряду екзорцизму в католицькому релігійному середовищі.

Требник Петра Могили – своєрідний православний аналог Римського Ритуалу, що містить молитви і церковні служби, а також особливості проведення таїнств.

Друга група джерел – це праці науковців-психотерапевтів, що осмислювали питання одержимості демонами з науково-медичної точки зору. Тут варто виокремити праці Зігмунда Фрейда «Одержимість дияволом. Параноя», Карла Ясперса «Загальна психопатологія», Джеймса Хіслопа «Життя після смерті», Вільяма Болдуїна «Дисоціативний розлад ідентичності і синдром одержимості», Юлії Ігіної «Медицина проти демонології: дискусія навколо знахарства, одержимості дияволом і практик екзорцизму», Дмитра Мелехова «Психіатрія і проблеми духовного життя». Роботи Фрейда і Ясперса вважаються основоположними в контексті розвитку психотерапії і розуміння, аналізу людини. Важливим надбанням Ясперса стало припущення, що одержимість в психопатології розглядається як різновид архаїчного марення, а Фрейд доводив, що це вид сексуального інстинктивного потягу статей і

самознищення. У XIX-XX ст., як зазначав К.Ясперс, до бесоодержимості починає розвиватись скептичне ставлення. Він відзначав, що схожі епідемічні явища трапляються і в наші дні, однак у менших масштабах, але мають тенденцію до лікування від самого, оскільки не підтримуються справжньою і щирою вірою або страхом забобонів людей.

Джеймс Хіслоп, будучи практикуючим психотерапевтом, систематично дослідив одержимість як причину психічних розладів. У своїй праці «Life After Death. Problems of the Future Life and Its Nature» приділив значну увагу дослідженню причин прояву бесоодержимості на конкретних прикладах і методи лікування хворих. Вільям Болдуїн є автором першого підручника, що змінив підходи до лікування одержимих демонами. Він описує техніку регресійної терапії та терапії відділення невидимої суті. У працях вітчизняних дослідників – Ю.Ігіної – описана середньовічна практика вигнання духів з тіла людини, а у Д. Мелехова – радянського лікаря-психотерапевта, приділено значну увагу дослідженню питання шизофренії, бесоодержимості. Робота Д. Мелехова актуальна тим, що там вдало скомбіновані аспекти медичної та релігійної точок зору в контексті лікування і реабілітації одержимих. Автор розглянув особливості трихотомічної будови особистості, здійснив спробу аналізу релігійного досвіду в сучасній психології. Однією із особливостей також є аналіз душевних хвороб Н.Гоголя і Ф.Достоевського, що містили в собі одночасно і психіатричний і релігійний аспекти.

Третій сегмент праць – це історичний аналіз бесоодержимості та обрядів дослідниками XX-XXI ст. з релігійної або науково-популярної точок зору. Варто зауважити, що праць українських дослідників, які присвячені дослідженню цього питання, в поле зору дослідника не потраплялись. Російські науковці приділили питанню екзорцизму більше уваги, але переважно це питання розглядалося мало і зазвичай порушувалося в роботах, присвячених дослідженню міфології, культури або історії західноєвропейської середньовічної культури. Зокрема, екзорцизму в Римо-католицькій церкві епохи Середньовіччя в своїх дослідженнях торкалися А.Гуревич, А.Махов.

Вичитку описує К.Мельникова в роботі «Відчитування біснுவатих: практики та дискурси». Важливий внесок у трактування демонології, елементів обряду екзорцизму, розумінні постаті диявола вніс А. Амфітеатров. Під час написання тексту дослідження, до уваги бралися три праці автора: «Дьявол в быту, легенде и в литературе Средних веков», «Дьявол», «Классическая демонология». У контексті розгляду цієї проблеми варто також згадати і В.Шейнмана та його працю «Вера в дьявола в истории религии». Автор проаналізував середньовічні класифікації демонів, дослідив місце і роль диявола у релігіях, а також витоки виникнення цієї віри, про використання віри в диявола для реакційних політичних цілей в наш час.

Варто відзначити також напрацювання російського психолога С. Білорусова. У його роботі «Психология и проблема бесоодержимости» розглянуті сучасні концепції співпраці священника і психотерапевта під час лікування бісоодержимого, розуміння його свідомих і підсвідомих рівнів, аналіз сутності, що оволоділа душею хворого тощо.

Важливий внесок у розуміння обряду екзорцизму, його історичного контексту внесла О.Белякова. Її праця «Экзорцизм: одержимые, изгнание бесов» – це комплексний, але не достатньо детальний аналіз історичної ретроспективи розвитку і побутування екзорцизму на території Європи в християнському релігійному полі. У праці описані поради як вберегтися від демонів, наведені ознаки, за якими можна визначити одержимого, проаналізовано сучасний стан екзорцизму в лоні церкви. Сучасний аспект обряду і бісоодержимості аналізує також І.Алфєєв в творі «Иисус Христос. Жизнь и учение. Книга 3. Чудеса Иисуса» в 4-му розділі «Изгнания бесов». Але варто відзначити релігійну заангажованість автора.

У цьому контекст варто також згадати про напрацювання (статті і монографії) Р. Гримсолтанової «Одержимость как предмет психологического исследования», Д. Крилової «Методология исследования одержимости как социального феномена», А. Севена «Феномен одержимости в контексте православной культуры и методы духовной помощи нуждающимся»,

В. Сергеевой «Как происходит обряд экзорциза – этапы ритуала, тексты молитв и требования к экзорцистам», О. Косих «Экзорцизм в христианстве: Pro et contra», Н. Исхаков «Демоническая одержимость: теологический и медицинский подход».

Серед зарубіжних дослідників варто згадати Р. Роббінса та його працю «Енциклопедія чаклунства і демонології». Автору вдалося детально описати явище екзорцизму та одержимості духами, підкріплюючи наведений фактаж посиланнями на середньовічні праці.

У цьому контексті варто також загадати працю Габріеля Аморта – колишнього головного екзорциста Ватикану, зокрема його роботу «Екзорцисти і психіатри», присвячену питанням розрізнення бісоодержимості і психічних розладів.

Отже, джерельна база в контексті дослідження теми екзорцизму і бісоодержимості є репрезентативною. Елементи обрядових дій, історичного розвитку і трансформацій практики вигнання демонів є достатньо проаналізованими. Але варто визначити деякі неточності і неспівпадіння, що зустрічались у джерелах, також фрагментарність досліджень і порівняно малу кількість напрацювань, що стосуються сучасного стану екзорцизму на території Європи і пострадянських країн. Важливою проблемою для української релігієзнавчої науки також є відсутність праць вітчизняних авторів, що присвячені побутуванню вичитки і одержимості демонів в нашій державі, а також дослідження історичного розвитку цього явища.

РОЗДІЛ 2.

КУЛЬТУРНО-НАУКОВЕ ОСМИСЛЕННЯ ЯВИЩА ЕКЗОРЦИЗМУ

Екзорцизм – явище не нове. Слово «екзорцизм» перекладається з грецької як «exorkizo» – «клятва, заклинати»; в латинській це звучить як «ад'юре» (adjure), а українською з грецької перекладається як «той, що присягає». «Екзорцирувати» - тобто проводити обряд, означає не вигнати духа, скільки «привести душу або нечисть до присяги» або закликати вищі сили, щоб вони примушували істоту підкоритися добру [96].

Головна мета обряду екзорцизму полягає у звільненні тіла людини від злих духів. Цей процес може проходити по-різному, але кінцева мета залишається однією. Деякі науковці стверджують, що остаточний обряд екзорцизму сформувався у Середньовіччі – за часів інквізиції, коли віра у відьом, злих духів та іншу нечисту силу була основним елементом тогочасної культури. Варто зауважити, що тема проникнення духів у тіло людини присутня в шаманізмі, що існував задовго до появи християнства. Ба більше, майже у кожному священному тексті різних релігій присутні згадки про звільнення душі людини від злого духу. Досить чітке відображення історії виникнення, розвитку екзорцизму міститься саме в релігіях християнської гілки.

2.1 Історична парадигма зародження й розвитку екзорцизму

З давніх часів вважалося, що людина слабка перед надприродними силами. Людям було властиво наділяти неодухотворені предмети надзвичайними властивостями, і, відповідно, на фоні цього зароджуються уявлення про існування духів, що здатні впливати на людську душу, поведінкові аспекти і життя загалом. У різні часи і в залежності від територіального розміщення в одержимості були різні ознаки, хоча серед спільних рис можна було виділити втрату контролю над власним тілом, конвульсії, хвороби, психічні розлади, «грішні» вчинки. Часом одержимі

говорили іншими мовами чи мали надлюдську силу. Джордж Мердок вважав, що майже у кожному суспільстві на окремих етапах його розвитку містилися ідеї про те, що саме одержимість духами викликає хвороби, і приблизно в половині світових культур її вважали основною причиною важких захворювань [17, с. 12]

Існують припущення, що злі духи часом вселялися навіть не в окремих людей, а в будинки чи міста. Для таких випадків була розроблена окрема процедура екзорцизму. До прикладу, інки влаштовували щорічне «свято ситу», з метою очищення міста від злих духів.

Мала місце практика навмисної провокації духів людьми на захоплення їх душі. Шамани часто впускали духів в свої тіла, або ж робили одержимими всіх навколо, що часом призводило до оргій. Під час обрядів культу Діонісія греки настільки часто провокували одержимість за допомогою вина і сексу, що в 186 р. до н.е. римська влада заборонила ці вакханалії, а порушників стратили. Індійські нижчі касты вірили, що голосом жриць, після того, як вони вип'ють крові з перерізаною горла кози, говорить сама богиня Калі [94].

Але все ж частіше духи опановували людьми насильно, що й зумовило появу процедури екзорцизму. Багато інформації стосовно перших екзорцизмів описано в «Золотій гілці» антрополога Джеймса Фрезера. Він пише, що, приміром, на острові Рук злих духів виганяли всім селищем, розмахуючи палицями і переслідуючи їх доки ті не підуть в море. На острові Ніас за допомогою зарізаної свині виманювали демона з тіла хворого, а якщо демонів було занадто багато, то їх лякали стуком палиць. На півдні Індії демонів ув'язнювали в дерев'яну фігурку і передавали з селища в селище, аби згодом втопити. У народів Конго в якості екзорцистів виступали відьмаки. Вони влаштовували танці, під час яких нібито знаходили одержимих, переманювали духа в себе, а потім, відповідно, виганяли того з свого тіла ритуальним танцем [48, с. 344 - 347].

У XIX ст. в Росії існували так звані куучу – своєрідні експерти по вигнанню бісів. Ними ставали ті, хто ловив албарсту і викрадав у неї

заклинання або хоча б відрізав жмут волосся. Щоб захистити жінку від албарст і карабаст, куучу легенько бив її батогом, прив'язував до чотирьох кілочків, бризкав на неї холодною водою, підіймав шум в юрті, постійно примовлявши: «кет» і «чик», що значить «йди» і «виходь». Куучу у своїх обрядових діях часто використовували ножі, рушниці і томик Корану [94].

Існують згадки і про перші спроби екзорцизму у Вавилоні. Жерці часто зверталися за допомогою до богів аби допомогти одержимому. До речі, одержимим у ті часи вважався будь-хто, в кого боліла голова чи той, в кого були ознаки поганого здоров'я. Вважалося, що це витівки демона Ашакку. Побутувала думка, що більшість, якщо не всі, хвороби викликані саме одержимістю. Таку особу купали в водах Тигра або Євфрату, поїли водою зі святого джерела, одягали в чорний одяг і залишали наодинці з жерцем. Якщо екзорцист вважав, що демона наслала відьма, то він, повторюючи її ім'я, здійснював ритуал очищення. Для більшої ефективності процедури екзорцизму шаман брав у руки цибулину і очищав її – це символізувало звільнення від прокляття. Потім жрець змушував духа покинути тіло, і той підкорювався волі бога від імені якого проводився обряд. Під час всього дійства машмашшу знищував воскові і глиняні фігурки демона [94].

У стародавньому Єгипті не було чіткої диференціації богами і демонами. Багато божеств на зразок Сехмет часом самі насилали на єгиптян прокляття. Тому переважно жерці все частіше намагалися спочатку задобрити демонів, щоб потім вигнати їх. Єгиптяни вважали, що хвороба приходила з волі богів або з'являлася через захоплення духом душі людини. Процедура екзорцизму у стародавньому Єгипті виглядала наступним чином: спочатку жерці намагалися зрозуміти, що ж це за дух. Якщо це був загублений дух або розлючена душа мерця, його вмовляли залишити тіло стражденного. Якщо це був демон, жерці читали заклинання і проклинали його, щоб вигнати того з тіла або взагалі вбити нечисть .

Античні греки вважали, що одержимість – це прояв покарання богів, які насилали на людину злісних какодаймонів, що, відповідно зумовило пізніше появу назви християнських «демонів» [95].

Віддавна прийнято розділяти поняття «безумство» і «одержимість». В язичництві ці стани вважались посланими людині богами, як і в християнстві. Різниця в уявленнях християн і язичників полягає в тому, що в стародавніх безумство і одержимість не містили абсолютно негативного забарвлення: боги могли як і покарати людину цим, так і навпаки нагородити [26, с. 151].

У давнину вважалось, що безумство – це особливий вид покарання від богів. Існував також вираз: «Кого Юпітер хоче покарати, того він позбавляє розуму». Найбільш відомим прикладом такого покарання стали Геракл, що вбив власних дітей і Аякс з Талмонідом, що вбили власних соратників. Ба більше, в давнину вважалось, що безумство – це ознака справжнього героя, нащадка богів, так як те не лише залишало людину без розуму, свідомості, а й виявлялось як особлива форма втручання Божественного. Безумство стимулювало людину забути про власну слабкість, про недоліки власного тіла і тим самим, наближало людину до богів, даючи можливість і право вчиняти надлюдські вчинки [94]. Наприклад, безумство – це характерна риса грецького Ахілеса.

У давніх язичницьких мітологіях існували спеціальні боги, що відповідали за людське безумство. Прикладом цього служить Еріда – богиня, що провокувала безумство, що супроводжує людину в битві і виявляється як лють. Взагалі, в античності не прийнято було вважати, що надприродні сили здатні захопити людську душу і простимулювати її безумство. Взаємостосунки людей і богів того часу були досить тісними. Богам було властиво або дарувати силу своїм людям, або, як у випадку з Ерідою, позбавляти людину розуму.

Відповідно, вигнання бісів в Античності не містило ніякого сенсу і відбувалось для жертви Божественного промислу без наслідків: відповідно до тодішньої традиції, якщо людина покається, очиститься і спокутує своє злодіяння, богині-благодіяльниці Евменіди будуть тому допомагати. Одним із

найяскравіших проявів одержимості у древніх вважалась можливість передбачати майбутнє.

У стародавні часи екзорцизм вважався нечестивою справою, бунтом проти богів. Вважається, що Епікура зневажали за те, що він допомагав власній матері-екзорцистці в її «брудному» ремеслі [44, с. 138].

В епоху Відродження зароджується гуманізм. Ставлячи на перший план людину як таку, ідеї того часу протиставляються церковному світогляду. Як відомо, католицькі священники почали виходити за рамки моральності, і це спричинило відповідні вчинки в межах церкви. До прикладу, один із специфічних випадків середньовічного екзорцизму описує Джовані Бокачо у своєму «Декамероні»: монах Рустико звабив юну дівчину Алібек, апелюючи до того, що його статевий орган – це диявол, а, відповідно, її – пекло. «Диявола потрібно загнати в пекло разів так 6», – казав монах [4, с. 57].

У Новий час поняття одержимості більше транслюється у площину психології і починає бути все менше пов'язаним із реальними випадками екзорцизму. Одержимість духами отримує більше моральне забарвлення: «біс гордості», «біс жадібності» і т.д. І хоча більшість монастирів і практикували екзорцизм, люди втратили страх перед ймовірністю стати бісоодержимим. У XVIII ст. з'являються перші наукові доробки і дослідження одержимості. Дух комерції виганяв демонів краще, ніж будь-який екзорцист [31, с. 329-356].

Якщо в загальному проаналізувати праці того часу, то можна відзначити перш за все невелику їх кількість та відсутність чіткості викладу думок. Важливою проблемою є також й інформативне наповнення: переважно твори того часу містили більш практичний аспект – як вберегти себе від диявола тощо. Потужна рефлексія мистецтва і літератури в контексті цієї тематики розпочалася лише в XIX ст.

Думка про одержимість як про елемент чогось вищого була притаманна Романтизму. «Романтики» першими заговорили про залежність натхнення від темних сил і вперше підняли тезу, що будь-який акт творчості – це договір з дияволом: той забирає розум і душу, а у відповідь давав здатність творити,

залишати після себе безсмертний слід. Навіть зовнішній вигляд творчої людини в епоху Романтизму схожий з одержимістю: бліда шкіра, очі, що палають вогнем, всколочене волосся, дивні вирази, меланхолія. Поведінка такої людини така ж дивна: вона уникає людей, виголошує непристойності, шукає місця, де може побути на одинці, тощо [30, с. 125]. Одержимість в той час – це вже як стиль життя для таких людей. Але тут, на противагу Середньовіччю і Новому часу, такий одержимий відмовляється від вигнання бісів з його тіла. У мистецтві одержимість навпаки лише підтримувалась, адже без неї мистецтво не могло існувати: митець перетворювався в звичайну людину.

Поява «Фауста» Гете спричинила масове дослідження демонології і всього, що було з цим пов'язано. Саме романтичне мистецтво почало своєрідну реабілітацію диявола і створило його позитивний образ. Саме так з'являються «демонічні особистості» і «демонізм в мистецтві». Тепер головними героями творів стають відьми, чаклуни та інша нечисть.

Одержимість добре відтворювалась і в повсякденному житті. Якщо дослідити біографії композиторів, художників, поетів, то можна дійти до висновку, що всі вони були одержимими. Після появи книги «Геній і безумство» Чезаре Ламброзо стало природнім вважати, що обдаровані люди є дещо неврівноваженими. На той час це пояснювали саме одержимістю демонами. Тим більше, тогочасні митці і самі залюбки підтримували цю тезу.

У XVIII-XIX ст. яскравим прикладом одержимого митця стає відомий скрипаль Ніколло Паганіні. Його ім'я в історії стало одним із тих, що стоїть поряд із зв'язками з дияволом. Його народження, біографія – все містить елементи таємниць і загадковості, марновірств і здогадок. Паганіні навмисно підтримував цей образ – він стверджував, що відкриє секрети своїх містичних зв'язків, що призвели до такого успіху лише після власної смерті. Як той помер, єпископ Ніцци відмовився правити заупокойну месу, настільки були сильні переконання у його зв'язках з нечистю. Втрутився Папа римський і музиканта похоронили як християнина, але після того кількість звинувачень у одержимості лише зросла.

Ще одним із таких прикладів можна вважати Людвіга ван Бетховена. Це унікальний композитор, який втратив слух, але продовжив писати музику. Парадоксально, але свої найвідоміші твори він написав, коли абсолютно не чув їх. Це не залишилось непоміченим: люди говорили, що музику йому нашіптував ангел, інші вважали, що сам демон [26, с. 145 – 189]. Якщо прослідкувати за динамікою його творчості, то можна помітити тенденцію до зміни характеру творів: вони стають більш динамічними, жвавими і дисгармонійними. Вважалось, що це все наслідки мук від демонів. Бетховен став символом одержимості від мистецтва, символом генія, що жертвує в ім'я мистецтва все земне.

З кінця XIX ст. практика екзорцизму і бісоодержимості стає актуальною науковою і філософською проблемою. Її широко досліджують з різноматніх боків. Основоположником пильної цікавості в цій сфері став Зігмунд Фрейд. Одержимість трактувалась Фрейдом як сексуальний інстинкт потягу статей і самознищення («танатос») [47, с. 254 - 265]. Питання одержимості піднімали і Ніцше, Вагнер, Стрінтберг тощо. Шопенгауер з упевненістю стверджував: без втручання неземних демонічних сил, людина не може стати генієм. Ніцше взагалі канонізував «священне безумство» поетів, стверджуючи, що це єдина умова для існування людини. Всі, хто не був під владою духів, не мали право на життя. В праці «Народження трагедії з духа музики» автор оголошує демонізм, екстатичне сп'яніння і одержимість якостями справжнього мистецтва. Поділивши мистецтво на аполонічне і діонісичне, він давав право на життя лише мистецтву діонісичному, тобто стихійному, шаленому, жорсткому і незрозумілому. Цій концепції повністю слідував композитор Ріхард Вагнер. Його музика була настільки незрозумілою, що вважалась диявольською. Він писав свої твори на сюжети німецької мітології, намагаючись зловити музику, зрозуміти і транслювати усю її стихійність. Його музика завжди викликає неоднозначні почуття [26, с. 110].

Така практика породжує масове зацікавлення в окультизмі, спіритизмі, чорній магії. Спіритичні сеанси стають звичною справою, з'являється велика

кількість медиумів. На застереження церкви і науки ніхто не звертав уваги – Європу поглинула хвиля «демономанії». Багато хто себе спеціально доводив до стану порушеної психіки аби згодом асоціювати це зі станом одержимості за допомогою алкоголю, наркотиків, сексуальних збочень. У вигідному положенні знаходились люди, що були схильні до істерії – одержимість для них була одним із елементів психіки.

У підсумку християнство перейняло уже відомі ритуали, і, відповідно, трансформувало це у власні відомі практики. Християни вважають першим екзорцистом Ісуса Христа, оскільки він вилікував багато біснуватих, сліпих, німих. Згадки про це містяться в Євангелії від Луки (8:27), Євангелії від Матвія (12:22) і Євангелії від Марка (5: 6-13) [9].

Вважається, що дар виганяти нечисть отримали від Христа безпосередньо апостоли. Ранні християни широко практикували обряд вигнання духів. Правил для вигнання бісів у ранніх християн не існувало. Здебільшого вони керувалися словами Ісуса Христа: «Рід цей виганяється молитвою і постом» (Мф. 17:21) [9]. Процедура екзорцизму, яку проводив Ісус, була досить простою: Він просто наказував демоні залишити тіло. А, відповідно, подібні обряди в стародавньому світі – Єгипті, чи навіть дохристиянській Європі, були більше схожі на театралізоване дійство. Є відмінності також і в часових рамках: християнський екзорцизм міг тривати декілька днів, місяців чи навіть років, коли процедура вигнання демона в стародавньому світі зазвичай тривала декілька годин [24, с 96].

Одна із згадок про екзорцистів є у Новому Завіті, зокрема в Діяннях Апостолів: «Деякі з юдейських мандрівних заклиначів (досл. «екзорцистів») пробували й собі призивати ім'я Господа Ісуса на тих, що мали злих духів, кажучи: «Заклинаю вас Ісусом, якого Павло проповідує»» (Дн 19, 13) [9]. Однак, як свідчить історія, успіхами ці спроби не закінчувались. Загалом, в Новому завіті є досить багато оповідей про звільнення тіла людини від духів. Саме тут він вже набуває важливого елемента в контексті служіння Богу.

Важливим також є і те, що безпосередньо саме слово «екзорцизм» не використовувалось в Новому завіті.

Термін «екзорцизм» почали вживати у літературі з II ст., наприклад в творі Юстина Мученика «Діалог з Трифоном», Тертуліана в «Апології», Оріген у творі «Проти Кельса». Вперше описав процедуру екзорцизму Оріген. Вона виглядала як покладання рук на голову. Амвросій, Єфрем Сирійський та інші екзорцисти минулого будуть слідувати цьому правилу у своїх процедурах екзорцизму [74].

Перша офіційна згадка про екзорцистів знаходиться в листі святого Корнилія, папи Римського (251–253) до Фабія, єпископу Антіохії [82]. Однак з середини IV ст. це явище перестає бути масовим. Спочатку Лаодикійський собор заборонив здійснювати заклинання тим людям, які не висвячені від єпископа (26-е правило), а з початку V ст. такий молебень міг проводити особисто єпископ і в особливі дні [64, с. 72-74].

Згадується термін «екзорцизм» і в контексті канонічного права. Зокрема в каноні 1172 §1 : «Ніхто не може виконувати ритуали екзорцизму над одержимими, якщо не отримає від місцевого ординарія спеціального дозволу». §2: «Такий дозвіл місцевий ординарій може дати лише пресвітерові, який є чесним, набожним, володіє і оперує відповідною базою знань, живе праведно і чесно». Цей канон можна віднайти у підрозділі про сакраменталії, тобто обряди, які може виконувати лише людина, що залучена в лоно церкви [7]. Сакраменталіями також вважають благословення, посвячення, екзорцизм. Світські особи не мають права проводити екзорцизм.

Екзорцизмом займався не тільки сам Христос, а й його апостоли. Вважалось, що духів могли проганяти навіть і прості люди, які увірували в Ісуса і його ім'ям веліли демонам залишити тіло стражденного. У раннього християнського екзорцизму не було ніяких особливих правил – достатньо було увірувати і наказувати демонам ім'ям Ісуса. Хоча на додачу до цього екзорцисти часто дихали на одержимих і били того хрестом [33, с. 23].

Тоді суспільної стигматизації жертв демонів не відбувалось, тих не називали грішниками, що самі спровокували духів. Багато хвороб вважались ознаками одержимості, але вилікуватися можна було навіть від самих складних випадків, навіть якщо демони примушували людину бездумно грішити. За допомогою одержимості диявол намагався схилити людей до гріха – і після вигнання злого духа жертви зазвичай поверталися до свого нормального життя.

Головною метою таїнства хрещення з самого початку було захист від демонів і екзорцизм був лише підготовкою до нього. У ранній християнській церкві навіть існувала посада екзорциста, але того, хто перед хрещенням виганяв з людини демонів, закликаючи майбутнього християнина назавжди відректися від Сатани.

У VIII ст. з'явилася хресна літургія, що втілювала фактично ідеї екзорцизму. Під час літургії маленьких дітей очищали від демонів первородного гріха. І, на відміну від часів раннього християнства, цей обряд вигнання бісів строго регламентували. Священики за підтримки Святого Духа і імен архангелів наказували демонам піти, окроплюючи дитину водою. Християнський екзорцизм тепер цілком нагадував стародавні магичні ритуали. Згодом хресна літургія породила традицію «незначного екзорцизму» – тобто вигнання бісів з незначно одержимих людей. Втім незабаром інтерес до екзорцизму серед християнських богословів зачох. Довгі століття цю тему всерйоз майже ніхто з церковників не обговорював. Зате в народі про неї не забули: християнські погляди на одержимість у простого люду комбінувалися з давніми язичницькими обрядами і забобонами [33, с. 85].

Серед народних екзорцистів ходили історії про відьом і угоди з дияволом, що не сприймалось багатьма священиками класичного Середньовіччя. До більшості одержимих селяни з бідними містянами ставилися зі зневагою – вони вважали, що демонів приваблювали лише грішники. І з XIV ст. такі погляди стають невідомою частиною церковної доктрини. А завдяки книгодрукуванню вони швидко поширилися по всій Європі.

Ще більшу увагу до вигнання бісів привернула Реформація. Вчення Мартіна Лютера знівельовувало значення чудес, святих і літургій для християн. Хоча протестанти часом вдавалися до ритуалів екзорцизму, навіть сам Мартін Лютер цим займався, але все це було неофіційно. Протестантські церкви схвалювали швидше імпровізовані молитви за одужання одержимих, але не магичні ритуали екзорцистів. Часто протестанти і зовсім ставили під заборону практики екзорцизму. Тим більше на той час священники, що спеціалізувалися на вигнанні демонів, остаточно зіпсували свою репутацію серед народу. Їх вважали корупціонерами і не безпідставно. Ще Мартін Лютер виступав проти звичаю католицьких священників вимагати гроші у прихожан за обряд екзорцизму, що був покликаний позбавити від хвороби [37, с. 46 - 74].

Але католики всіляко заохочували і підтримували екзорцизм. Якщо раніше чернечі ордени ставилися до практики очищення душі людини від демонів по-різному, то після Тридентського собору в середині XVI ст. всі католицькі священники визнали необхідність екзорцизму в стінах церкви.

На тому ж соборі з'явилися нові правила для екзорцистів. Тепер виганяти демонів могли виключно священники, що відразу ж підносило їх над мирянами і протестантськими духівниками. А самі обряди з тих пір були тільки публічними – екзорцист більше не смів проводити вигнання без свідків. Це захищало священників від частини підозр у зґвалтуванні одержимих жінок. А ще це перетворило екзорцизм в масове видовище і засіб пропаганди католицизму. Більшість сеансів екзорцизму проводилися на міських площах. За деякими особливо гучними обрядами стежила багатотисячна юрба, на одержимих з'їжджалися подивитися з інших міст [13, с. 34]. Екзорцизм подавався як щось, що доводить чистоту і перевагу католиків над протестантами. Більш того, появу одержимості часто пов'язували з протестантськими поглядами, а вигнаних демонів посиляли в країни, що підтримали Реформацію [2, с. 24]. Впродовж тривалого часу екзорцисти дізнавались про те, як саме слід виганяти демонів з деяких уривків з Біблії, окремих церковних обрядів і народних переказів. Але з XIV ст. з'явилися докладні правила для екзорцистів, що почали користуватися

великим попитом. Одна з перших популярних інструкцій викладалася в декількох розділах «Молота відьом», перше видання якого надрукували в 1487 р. На сторінках книги Генріх Крамер і Якоб Шпренгер писали, що потрібно диференціювати забобони від істинного католицизму, хоча майже весь «Молот відьом» ґрунтувався саме на народних повір'ях. Згідно з «Молотом відьом», демони вселялися в людину лише в п'яти випадках: значна особиста заслуга (коли добропорядному християнину хтось позаздрив), чужий легкий проступок, особистий прощаючий вчинок, чужий тяжкий гріх, особистий великий проступок. Від цього фактично залежала тяжкість одержимості. У багатьох випадках для того, щоб позбутися одержимості, людині було достатньо просто причаститися, вирушити в паломництво до святого місця, доторкнутися до потужної християнської реліквії або зняти з себе церковне відлучення [11, с. 125-178].

Процедуру екзорцизму міг проводити тільки священик. Під час процесу йому не можна було закликати диявола, згадувати чужі імена, хоч якось спотворювати свої слова, використовувати будь-які жести або сумніватися в силі молитов. Слід також робити так, щоб увага концентрувалася виключно на святих словах. Таким чином Крамер і Шпренгер застерігали священиків від чаклунських ритуалів. Якщо ритуал не приносив позитивного результату, викликали іншого екзорциста. А коли не допомагало і це, то одержимого хрестили повторно [65, с. 93].

Екзорцизм притаманний не лише релігіям християнської гілки. До прикладу у Торі майже не говорилося про одержимість демонами. Лише побіжно згадувалося, що Соломон вмів виганяти бісів. У першій книзі Самуїла згадується: «І сказали раби Саула до нього: Оце злий дух від Бога нападає на тебе» – і на цьому практично все. Хоча в Талмуді і в книгах Абода Зара і Санхедрін екзорцизм описували набагато частіше. Там навіть наводилися конкретні заклинання, які використовували для таких обрядів. Йосип Флавій в I ст. розповідав про один із способів боротьби з одержимістю – він полягав в тому, щоб дати пацієнту випити настоянку з отруйного коріння.

Десь з XVI ст. євреї-хасиди частіше почали практикувати вигнання злих духів. Демонів вони називали дібуками (душі мертвих, які через свої гріхи не можуть покинути землю, і тому прагнуть заволодіти чужим тілом). Дібука виганяв цадик разом з ще десятьма іншими членами єврейської громади. Учасники одягалися в похоронні сорочки. Екзорцисти під час обряду читали молитви, палили пахощі і сурмили в шофар [68, с. 2].

У XVIII ст. з Ефіопії поступово поширився у Східній і Північно-Східній Африці культ Зар, що вийшов зі злиття ісламу і різних місцевих вірувань. Екзорцисти культу спершу пропонували подарунки злему духові, щоб він пішов. Якщо це не допомагало, готувалися до ритуалу вигнання. Опівдні в будинок одержимого приходили його друзі і родичі і влаштовували там чаювання. Весь час грав флейтист. Після ряду формальностей екзорцисти різали жертвне ягня, його кров втирали в лоб одержимого. Зазвичай жертва відразу починала танцювати до тих пір, поки не втрачала свідомість – це означало, що демон залишив тіло [94].

В ісламі акт вигнання нечистої сили має назву рук'я. В цілому він схожий до християнських обрядів, але демонів називають джинами. Це істоти з бездимного невидимого полум'я, які з'явилися ще до людей. Вони можуть бути як добрими, так і злими. Найчастіше доводиться виганяти злих джинів-шайтанів, які використовують людей для своїх темних справ. Особливо масово джини вселяються в невірних і грішників-мусульман. Вважалося, що якщо джин надовго затримається в тілі людини, та остаточно збожеволіє. Джини часто захоплювали душі тих людей, що ображали їх. Одержимість у жінки могла з'являтися навіть через те, що джин її полюбив і захотів бути з нею. Під час рук'ї одержимого спеціальною окропляли водою Зам-Зам і читали уривки з Корану. У таких обрядах особливо популярні сури Аль-Іхляс («Вірність»), Аль-Фаляк («Світанок») і Ан-Нас («Людство») [46, с. 14].

Індуїсти описували випадки одержимості в «Атхарваведі». Головне для екзорциста – читати потрібні мантри, давати духам яджну, вогняне жертвоприношення, і в рамках пуджи обприскувати одержимого водою з

священного джерела. У деяких випадках екзорцизму під час сеансу палили свинячий послід [94].

У буддизмі під час одержимості демони одночасно відчують і себе і людину, душею якої опанували. Це пояснюється тим, що дух міг реінкарнуватися. Крім того, буддисти вважають, що вони точно такі ж живі істоти, як і люди, відповідно теж заслуговують на існування, так що було б неправильно їх вбивати під час екзорцизму.

Для боротьби з демонами буддисти насамперед намагалися відновити душевну рівновагу, адже нечиста сила символізувала спокуси на шляху до Нірвани і зникала, коли знаходила спокій. Якщо ж людині не вдавалося впоратися самотійно, на допомогу приходили ченці. Іменем Будди вони вмовляли демона піти або намагалися повернути того в буддизм. Особливо багато ритуалів винайшли тибетські екзорцисти. Вони практикували так званий глуд – дати підношення і заспокоїти демона або провести глуд-цхаб – зробити опудало людини з рису, заманити туди духа і згодом спалити. Демонів часом вбивали спеціальними ножами фурбі. Часто демони застрягали в пастках, сплєтених з червоних ниток [94].

Вважається, що виникнення даосизму спричинили саме обряди по вигнанню демонів. У той час побутували повір'я, що розлючені привиди мерців мстилися людям за нешанобливе ставлення і тим було властиво захоплювати людське тіло. Для екзорцизму даосисти постійно використовували святу воду і вогонь.

Китайці не робили чіткої диференціації богів і демонів, навіть між добрими духами шень і злими гуй, не було принципової різниці. Даоські монахи для обрядів вигнання часто зверталися за допомогою до повелителя усіх духів Чжун Куї. У японців серед ченців-ямабуси, що живуть в горах, були гендзі – священики – екзорцисти. Під час вигнання демона, Гендзі виганяв його з одержимого в медіума, через якого він розпитував ім'я і причини такого вторгнення. Потім Гендзі за допомогою молитов звільнював одержимого. Якщо не знаходили Гендзі, то зверталися до буддистських ченців. Ті, в свою чергу,

читали заклинання і виконували особливий танець, що відлякував демона [94]. Зверталися також до майстрів Ін-Ян (омьодзі), які часом проводили обряд вигнання духа.

2.2 Тракткування екзорцизму західною і вітчизняною наукою та медициною XX-XXI ст.

Поширеною думкою у давнину було те, що злі духи, демони або конфлікт між богом і дияволом можуть спричинити неконтрольовану поведінку людини, що тягнуло за собою відповідні наслідки: психічні розлади, хвороби і відхилення. Відповідно, в силу обмеженості знань і релігійної заангажованості, лікування психічних захворювань обмежувалося екзорцизмом. Першим науковим проривом став грецький лікар Гіппократ (460-370 рр. до н.е.). Він виявив в якості однієї з причин перших вивчених психічних хвороб не надприродні фактори, а соматичні причини, які призводили до дисбалансу рідин в організмі. Багато його припущень сьогодні здаються абсурдними (наприклад те, що істерія та психози зароджуються ще у матці разом з немовлям), проте в той період гіпотези Гіпократу були по-справжньому революційними [45, с. 58-62].

За часів Середньовіччя тенденція до пояснення різноманітних процесів втручанням вищих сил стала головною у контексті розуміння природи психозів людини. Тогочасні богослови все трактували через призму божественного, відкидаючи наукові і медичні аспекти одержимості демонами. Своєрідний науковий переворот відбувається у Новий час, коли церква і її погляди втрачають авторитетність. Згодом, тенденція до осмислення через наукове осмислення зберігається і ретранслюється у більш ґрунтовні набутки і знання.

Західна психіатрія почала стрімко розвиватися у XIX ст. Психологи виокремлювали особливу роль релігії та підкреслювали її специфічний вплив на свідомість людини. Стан одержимості невидимою сутністю, тобто повне або часткове оволодіння волею живої людини духом пояснювалося теоретично в кожному епоху і в кожній культурі. Цей стан називали по-різному: станом

одержимості, одержимістю духом, душевною нав'язливою манією, або проникненням духу і дисоціативним трансовим розладом. Лише у XX ст. можна помітити те, що психологи і психотерапевти почали відходити від стереотипів і пов'язувати одержимість із науковим сприйняттям [75]. Психологічний підхід до розуміння і трактування екзорцизму був закладений Ж.Шарко, П.Жане і роботами інших видатних психіатрів XIX – XX ст.

Лікарі почали відкидати діагноз «одержимість» і, детально аналізуючи свідоме, підсвідоме і фізичне начало людини, вироблялися нові концепції і класифікації хвороб. Досить довгий час було прийнято вважати епілепсію одним із наслідків втручання бісів в душу людину [63, с.152]. Хоча тут є деякі протиріччя: епілепсія супроводжує людину усе життя. А от істерія більше схожа до бісоодержимості. Словник психологічних якостей і властивостей дає наступне визначення істерії – один із видів неврозів, для якого характерні численні порушення психіки, рухового апарату, чуттєвості і функцій внутрішніх органів. Виявляється своєрідним істеричним характером, припадками, порушеннями свідомості. Істеричні форми неврозів проявляються в формі рухових розладів, паралічів, порушень координації рухів, зміни больових порогів, істеричної сліпоти і глухоти, заїкання, порушення мови тощо. Істеричні неврози часто виникають в людей, що піддаються до навіювання [92].

Людина з такою хворобою часто відчуває здавленість в горлі, прискорене серцебиття, може безпричинно плакати чи сміятися. Це легка форма істерії. Тяжку форму ідентифікують за припадками і судомами, в деяких випадках є навіть параліч. Зі сторони подібні речі виглядають досить дивно: людина падає і починає битися в конвульсіях. Якщо при епілепсії хворий відразу втрачає свідомість і легко може поранити себе, то при істерії людина може падати досить обережно, поступово, судоми її виглядають театральні і розраховані на публіку, очі відкриті. З рота не йде піна, як при епілепсії. Такі припадки закінчуються тоді, коли на людину перестають звертати увагу. В будь-якому

випадку, варто хворого одразу заспокоїти, не залишати на одинці [62, с. 150–155].

Є ще одне досить специфічне захворювання нервової системи, яке дуже легко сплутати з одержимістю – фобічний невроз. Це захворювання проявляється як сильний страх, паніка перед якимось моментом чи явищем. Природньо, що тоді хворий намагається уникати об'єкти свого страху. І тут виникає прямий зв'язок з одержимістю, адже відомі випадки, коли люди панічно боялись церкви, хреста та іншої культової атрибутики. Сучасні священники адекватно ставляться до подібних проявів, а в Середньовіччя подібне захворювання вважалось прямим показником бісоодержимості [26, с. 256].

У психопатології одержимість характеризується як своєрідний релігійний екстаз. У випадку одержимості демоном релігійні екстази приймають форму впливу на свідомість і тіло. Як правило, релігійні екстази не виходять за рамки уявлень, прийнятих у релігійному оточенні одержимого, тому при лікуванні хворий зазвичай відповідає на ряд питань про релігійні переконання, релігійний досвід або враження [40, с. 67]. Одержимість в психопатології розглядається і як різновид архаїчного марення, у формуванні якого беруть участь забобони, релігійні вірування, магічні уявлення. Зміст психозу нерозривно пов'язаний з культурним фоном соціуму. У зв'язку з цим К. Ясперс наголошував, що ті повір'я, які ми в умовах сучасної цивілізації схильні вважати проявами психічних розладів, в сільській місцевості зберігаються як частина фольклору [56, с. 546].

3. Фрейд розглядав одержимість як прояв неврозу. Про це він докладно писав у своїй публікації «Один випадок неврозу в формі одержимості дияволом в сімнадцятому столітті» (1923). З перших рядків З. Фрейд посилається на Ж. Шарко, який вбачав в бісоодержимості істеричні симптоми, їх він знаходив і в феномені релігійного екстазу. На переконання З. Фрейда, «одержимість – це і є те, що ми називаємо неврозами, при тлумаченні яких ми посилаємося на психічний контекст» [47, с. 27.]. Невластиві індивіду порочні бажання, які

вдалося стримати і витіснити, транслюються у так звану бісоодержимість. Ці психологічні особливості зароджуються виключно в душі хворого, тоді як в Середньовіччі було прийнято вважати, що вони проєктуються із зовнішнього світу. З. Фрейд відзначає, що Бог сприймається як архетип батька, що формується у людини ще в дитинстві. Неприязнь до батька, заснована на ненависті, страхах, образах, в свою чергу, знаходить вираз в образі диявола [47, с. 40]. Таким чином, батько є одночасно прообразом і Бога, і сатани.

Аналітична психологія також зверталася до феномену одержимості дияволом. К.Г. Юнг пояснював його впливом психічних комплексів, що виникли з несвідомого. Комплекси – це своєрідні психічні складові, що виникають в результаті емоційного шоку [54, с. 117]. К. Юнг також відзначав універсальний характер віри в духів, що є прямим вираженням комплексної структури несвідомого. Він наголошував, що завдяки прояву комплексів – живих одиниць несвідомого психічного, можна судити про існування останнього.

Не можна обійти увагою уявлення про одержимість основоположника екзистенціальної філософії К. Ясперса. Говорячи про психопатологію духу, він відзначав, що дух як такий не схильний до хвороби на відміну від його носія – наявного буття: «Хвороби, які зачіпають наявне буття, впливають на реалізацію духу, що може гальмуватися, затримуватися, приймати спотворені форми, але може й активізуватися, обираючи для цього різні шляхи» [56, с. 871]. Крім того, одержимий демоном по-своєму тлумачить аномальні психічні феномени і трансформує їх. У своїй праці «Загальна психопатологія» К.Т. Ясперс зазначає, що людиною можуть керувати природні «пристрасті душі», індивід може характеризувати свої почуття і дії як злі і гріховні та може вірити в свою одержимість як демонами, так і богами. Ба більше, людина може по-різному ставитися до досвіду своїх душевних розладів і виражати їх в різних формах: покаяння, філософське самовиховання, здійснення культово-обрядових дій, молитися тощо [56, с. 871].

К.Ясперс розуміє під одержимістю «розділення» хворого на дві особистості або два «Я», яким відповідають два різних типів почуттів. «Я» володіє чотирма формальними ознаками:

- усвідомленням себе в якості активної істоти;
- усвідомленням власної гідності;
- усвідомленням власної ідентичності;
- усвідомленням того, що «Я» відмінне від решти світу, від усього, що не є «Я» [56, с. 879].

Таким чином, аномалія свідомості власного «Я» полягає у відсутності однієї з перерахованих вище ознак. Під одержимістю К. Ясперс також розуміє переживання чужих особистостей, які можуть виражатися в галюцинаціях. Він виділяв два види одержимості: зі зміненою свідомістю (сомнамбулізм) і з чистою свідомістю. Перший тип має істеричний характер, другий – шизофренічний.

Доктор Джеймс Хіслоп був професором логіки і етики в Колумбійському університеті з 1889 по 1902 рр. Довговічність свідомості, синдром роздвоєння особистості були першими в переліку пріоритетів вивчення в наукових колах під його керівництвом. Він досліджував різницю характерних ознак синдрому одержимості від синдрому роздвоєння особистості. Дж. Хіслоп був не лише теоретиком, а й експериментатором. Лікар довго працював з одержимою Доріс Фішер, і дійшов висновку, що причина її психічних розладів є невидимі сутності. Після того, як він переконався в існуванні духів, то десять років досліджував ймовірність захоплення душі нематеріальними сутностями, що, як наслідок, стає причиною психічних захворювань. Він працював з великою кількістю науковців і медіумів, також досліджував питання шахрайства в сфері ясновидців.

У його статтях описані випадки дослідження поняття екзорцизму через призму науки. Дж. Хіслоп є одним із перших в систематичному дослідженні одержимості як причини психічних розладів. Автор у своїй праці «Life After Death. Problems of the Future Life and Its Nature» приділив значну увагу

дослідженню позаземного життя і захоплення нематеріальними істотами душ людей. Дж. Хіслоп говорить, що жертва може не пам'ятати як дух заволодів нею. Проникнення невидимої суті, за своєю природою, також може бути різним: доброзичливим, злим або повністю нейтральним. З будь-якою людиною це може статися випадково. Це може статися внаслідок присутності біля вмираючого – в момент смерті [16, с. 144]. Деякі дослідники в цій області вважають, що 70% населення страждають або вже знаходяться під впливом однієї або декількох сутностей в якийсь момент їхнього життя.

Одержимою людина може стати внаслідок сильних психічних або фізичних станів: сильних емоцій, пригніченні негативних почуттів тощо. Змінений стан свідомості людини під впливом алкоголю і наркотиків також наражає її на небезпеку. Таке ж може статися при використанні сильних анальгетиків і анестетиків в хірургії. У разі трансплантації органів душа донора може буквально слідувати за пересадженим органом в нове тіло [16, с. 153] .

Розглядати детально такі поняття, як втручання в душевний стан людини, синдром одержимості, нав'язливі манії не як метафори, а як діагнози почав Вільям Болдуїн. Саме він намагався кардинально змінити погляди психотерапевтів на одержимість і спростував стереотипи, що панували до цього. Він доктор філософії, доктор стоматології, висвячений священнослужитель і радник пасторства, гіпнотерапевт і організатор різних міжнародних лекцій і семінарів. Доктор Болдуїн є автором першого підручника з техніки регресійної терапії та терапії відділення невидимої суті. Його стаття «Дисоціативний розлад ідентичності і синдром одержимості» стала своєрідним підґрунтям для зміни підходів у лікуванні до одержимих.

Вільям Болдуїн перш за все акцентував увагу на тому, що деякі важливі і необхідні знання були виключені з сучасної західної психології та психотерапії. Наприклад знання про трансперсональний або духовний вимір, що до цих пір не змогло дати повної об'єктивної картини для вивчення і діагностики людей, одержимих злим духом. Довго вивчаючи дисоціативний розлад ідентичності (ДРІ) і синдром одержимості (СО), В. Болдуїн виявив певні подібності між

ними. Поняття дисоціативний розлад одержимості тлумачиться як психічний феномен, за якого людина володіє двома або більше різними особистостями або его-станами, а синдром одержимості – це часткове або повне підкорення розуму людини комусь, або будь-якій думці чи бажанню. Зазвичай, мається на увазі одержимість людини від нематеріальних сутностей.

Дисоціація і формування змінених внутрішніх альтер-особистостей при ДРІ – це майже завжди результат дитячих душевних травм. Класичні симптоми ДРІ можуть бути безмовними або слабо виявленими в період дитинства. Умови виникнення їх часто ігноруються чи неправильно тлумачаться (діагностуються). На дитячі скарги батьки часто не звертають уваги або вдаються до тілесних покарань. Як наслідок, людина з ДРІ, зазвичай, має низьку самооцінку, низький рівень психічного і фізичного здоров'я. Значна кількість випадків такого розладу зафіксована у Сполучених Штатах [77].

У процесі становлення особистості фізичне, емоційне і психічне здоров'я людини не впливають на потенційну можливість одержимості. Багато випадків синдрому одержимості виявляються в психотерапії в процесі пошуку причин життєвих проблем або раптово виникають на фоні нових конфліктів у житті клієнта. Деякі фази лікування ДРІ і СО аналогічні в намірах, але кінцеві цілі зовсім інші. Для ДРІ, наприклад, останнім кроком є або взаємодія і кооперація частин розділеної свідомості або внутрішня інтеграція і злиття цих частин. Для стану СО тільки звільнення від злого духа може принести полегшення симптомів для пацієнта. У 90% усіх світових громадських медичних закладів існують записи про подібні явища [21, с. 179]. Варто підкреслити, що психічні відхилення і демонологія були нерозривно пов'язані між собою впродовж усієї історії людства.

Одержима людина, як правило, не знає про наявність духу в її тілі. Думки, бажання і риси поведінки цих сутностей переживаються як свої власні. Думки, почуття, звички і бажання не сприймаються як чужі, особливо, якщо вони присутні впродовж тривалого часу [77].

Найефективнішим шляхом лікування від духів є гіпноз. Він є прийнятим методом виявлення, діагностики та лікування стану ДРІ. Це основний терапевтичний метод для доступу до підсвідомої частини мозку. Гіпноз є також одним з методів виявлення будь-яких можливих вторгнень духів в душу пацієнта. Стандартне медичне лікування не є ефективним в контексті одержимості, а традиційна психотерапія просто не застосовується. Психіатричні втручання, і особливо використання психотропних препаратів можуть погіршити стан пацієнтів. Одержимого пацієнта при правильному лікуванні можна звільнити від духа негайно. Рекомендується психологічна оцінка ще до терапевтичного втручання і ретельне медичне обстеження, якщо на це вказують фізичні симптоми. Це лікування також не може розглядатися в якості заміни відповідної медичної або психологічної допомоги [59, с. 407–433].

Підтримуючи методи Вільяма Болдуїна, Алан Сандерсон – психотерапевт із університету Саутгемптона (Великобританія) вважає, що світський підхід до екзорцизму все більше практикується і прогресує в Північній Америці та Великобританії [81]. Існує два основні підходи: інтуїтивний, що вимагає психічного поінформованості у практикуючих, та інтерактивний, в якому пацієнт, в зміненому стані свідомості, усвідомлює себе. Перший не повністю впливає на пацієнта; другий вимагає діалогу між пацієнтом і практиком. Інтуїтивний підхід, зокрема, має багато різновидів і іноді використовується на відстані. Кожен підхід має свої сильні сторони. Інтерактивний метод має більшу перевагу, оскільки він повністю залучає пацієнта, і сеанс може бути записаний [94].

Великим досягненням вченого є те, що він розробив власну терапію вигнання духів і провів сотні успішних сеансів. Він стверджує, що гіпноз був домінуючим в процесі очищення людини від духів. Психотерапевт під час своїх досліджень виявив, що 80% його пацієнтів вірили в можливість одержимості, але лікарі не надали їм правильної допомоги, діагностуючи або депресію або дисоціативний розлад.

Терапевт вважає, що вразливість до «зараження» духом залежить від здоров'я та життєвих обставин. Хвороба, травми, наркотики, емоційні порушення та вживання алкогольних напоїв можуть стати причиною одержимості. Навколишнє середовище – як соціум, так і місце проживання, має також розглядатися в контексті лікування.

Лікар виокремлює причини, за якими можна визначити одержимість. Це:

- стомлюваність;
- депресія;
- раптові зміни настрою;
- незрозумілі голоси, що чуються в порожніх приміщеннях;
- нехарактерні зміни особистості або поведінки;
- аномальна сексуальна поведінка;
- невизначені соматичні симптоми.

Важливо відзначити, що є багато інших причин вищевказаних симптомів.

Більшість духів не можуть покинути людину без сторонньої допомоги, хоча іноді вони йдуть самотійно. Важливо під час гіпнозу скерувати духа правильно, адже тоді виникає можливість вселення в іншу людину. Одержимість духом на сьогодні не є визнаним психіатричним діагнозом. Духи не мають місця в матеріалістичній парадигмі сучасної науки [81].

Терапевт може працювати самотійно або у парах. Будь-який лікар, що зіткнувся з такою ситуацією, повинен мати високу обізнаність і стійкість. Деякі терапевти працюють індивідуально, іноді використовуючи маятник для спілкування. Цей метод має той недолік, що відповіді обмежуються «так» або «ні», але при використанні за спеціальною системою, в кінцевому результаті можуть отримати детальну інформацію про одержимого. Регресуючи пацієнта до минулого життя в процесі лікування, можна визначити момент, коли дух заволодів людиною.

А. Сандерсон акцентує увагу на тому, що його концепція одержимості духами і методика по їх вигнанню не пов'язана з релігійною або духовною вірою. Вона заснована на клінічних спостереженнях і стандартних

терапевтичних прийомах. Він використовував суто науковий підхід, але враховував і суб'єктивний досвід, що виходить за межі сучасної наукової теорії.

Доктор Карл Вікланд був психіатром і загальновизнаним спіритуалістом. Його плідна робота по лікуванню станів одержимості і нав'язливих маній відображена в двох його книгах «Тридцять років серед мертвих» і «Ворота до розуміння». В цих книгах він наводить факти власних проведених експериментів вигнання духів за допомогою гіпнозу. Автор піднімає питання психічних розладів і як вони виникають, що лежить в їх основі, як можна ефективніше з ними боротися. Завдяки здібностям медіума своєї дружини, доктору Вікланду вдається вести бесіди з так званими «прив'язаними до землі духами».

Вікланд говорить, що дисоціація особистості вважається психологічним механізмом для вирішення внутрішніх проблем при психотравмі у стресовій ситуації для психіки. Не у всіх людей, які постраждали, розвивається дисоціативний розлад. Це залежить від здатності їх психіки дисоціювати у відповідь на посттравматичний стрес від негативних обставин [22, с. 299 - 315].

Доктор Річард Клафт – професор клінічної психології в Філадельфії довго вивчав дисоціативний розлад ідентичності і роздвоєння особистості. Він розробив чотири теоретичних фактори розладів роздвоєння особистості:

1. Біологічна здатність потерпілого до психічної дисоціації.
2. Історія наявності психічної травми або скалічення психіки потерпілого.
3. Визначення психологічної структури або нематеріальної сутності, що впливають на створення таких внутрішніх альтер-особистостей.
4. Відсутність належних знань або можливостей у потерпілого, щоб оговтатися від сильних впливів на його психіку [14, с. 66].

Не дивлячись на постійну практику в межах клініки, Клафт, досліджуючи роздвоєння особистості, часто схилявся до можливості захоплення її душі духом.

Один із найвідоміших сучасних дослідників – доктор Річард Галагер – сертифікований психіатр і професор клінічної психіки в Нью-Йоркському

медичному коледжі і сьогодні працює над клінічними випадками одержимості. Він вже декілька років співпрацює зі священнослужителями, і чітко відділяє випадки одержимості від психічних розладів. Р. Галагер бачив справжні випадки одержимості і поділяє їх на «одержимість як таку» і «атаки». Одержимий чоловік може раптово, як ніби в стані трансу, вимовляти зневажливі зауваження з приводу релігії; може розуміти і говорити на різних мовах, які йому були раніше абсолютно невідомі. Одержимий також може демонструвати неймовірну фізичну силу, і рідкісне явище – левітацію. Одержимі також володіють таємними відомостями про факти і події з життя зовсім незнайомих їм людей. Такі здібності не можуть бути пояснені нічим, крім особливих, надприродних явищ [14, с. 99]. Лікар особисто стикався з цими явищами і паранормальними феноменами, які неможливо пояснити раціонально. Технічно, він не ставить діагноз «одержимість», але інформує священнослужителів, що симптоми захворювання не можуть бути пояснені з медичної точки зору.

Більшість сучасних психіатрів скептично ставляться до такої діяльності. Американська Асоціація психіатрів не має офіційної позиції з цього питання. У суспільстві, в цілому, переважає непохитний скептицизм і доктринальний матеріалізм, представники якого часто ворожо налаштовані по відношенню до будь-яких духовних питань. Хоча є окремі випадки, коли психіатри та інші фахівці в області психічних захворювань неупереджено підходять до гіпотетичної реальності одержимості, але багато хто не завжди готовий відкрито про це заявити.

Складність в тому, що науково дослідити духовний світ неможливо, адже змусити духів пройти лабораторні дослідження і піддатися науковому вивченню не реально. Вони не дозволяють записувати свої прояви на відео, чого скептики зазвичай вимагають. Офіційний катехізис Католицької церкви стверджує, що демони розумні і володіють власною волею, вони також більш винахідливі, ніж люди [6]. Саме так вони поширюють сумніви. Крім того, церква не бажає порушувати конфіденційність колишніх одержимих, як і лікарі

не порушують особисту таємницю пацієнтів. Антропологи сходяться в тому, що практично всі культури вірять в духовний світ, і в багатьох країнах, вражаючі випадки одержимості були задокументовані. Незважаючи на різні трактування подібних випадків, численні описи однакових феноменальних явищ надають переконливі докази їх реальності.

Вітчизняна психотерапія не приділяє значної уваги проблемі вивчення одержимості. Зазвичай, дослідниками в цій області є священнослужителі та психологи по сумісності. Одним із таких є Борис Дем'яненко. Він зазначає, що головною проблемою, що не дає прогресувати об'єктивному вивченню одержимості в контексті психології – низький рівень віри серед лікарів, адже це не дає точності при встановленні діагнозу і, відповідно, спричиняє неправильну допомогу одержимим людям. І ще важливий аспект проблеми – це гіпердіагностика одержимості західними харизматичними церквами [85]. Дуже часто одержимими вважаються пацієнти, які страждають від епілепсії, шизофренією чи істерією. Такий підхід до діагностики наносить духовну та психологічну травму пацієнтам і хворі з психічною патологією не отримують адекватної медичної допомоги.

В останні роки відзначається збільшення кількості осіб з одержимістю і окультною обтяженістю з наступних причин:

1. Духовний вакуум, що виник в посттоталітарній країні, що заповнюється зараз екстрасенсами, чаклунами, біоенерготерапевтів, астрологами, валеологами і іншими езотеричними служителями.
2. Кіно-, телевізійна продукція, періодичні видання, насичені садизмом, астрологією, порнографією.
3. Велике захоплення молоді рок-музикою і сатанинський роком, агресивними комп'ютерними іграми.
4. Розширення впливу руху «Нове століття», зокрема, впровадження уроків валеології в школах.
5. Збільшення кількості сатанинських церков.

6. Значне збільшення чисельності пацієнтів з алкогольною та наркотичною залежністю.

7. Захоплення різними медитативними практиками, що вводять в трансовий стан.

Одержимість відбувається в тому випадку, коли людина сама до цього підсвідомо прагне і стає вразливою внаслідок життєвих подій. При одержимості дух має право на всю людину і захоплює її повністю [57, с. 269]. Злі духи живуть всередині людини. Дух править розумом і емоціями людини, повністю блокує волю, керує тілом людини. Людина, як правило, не усвідомлює свій стан і не прагне звільнитися від залежності.

При одержимості розрізняють основні і додаткові симптоми. До основних симптомів відносяться духовні ознаки, до додаткових – психопатологічні та соматичні. Для постановки діагнозу одержимості основні симптоми є ключовими [72]. Протягом своєї практики, Борис Дем'яненко виокремив підрівні духовних симптом одержимості:

1. Власне духовні (одержимі виявляють опір божественному. Часто вони не можуть увійти до церкви, богохульствують, проклинають, висловлюють ненависть до всього християнського, можуть проявляти обурення, коли відбуваються релігійні обряди і церемонії);

2. Духовно-душевні (одержимі можуть влаштовувати дискусії з віруючими людьми, проявляючи при цьому добре знання Слова Божого);

3. Духовно-екстрасенсорні (одержимі володіють надприродними знаннями про минулі або майбутні події).

Додаткові симптоми є не обов'язковими. Їх роль в постановці діагнозу важлива тільки тоді, коли вони поєднуються з основними симптомами. Якщо духовних симптомів немає, то це психічне захворювання, а не одержимість. При наявності будь-яких психопатологічних порушень (емоційний розлад, психомоторне збудження) головною ознакою є виникнення чужих людині думок. У психіатрії це називається синдром психічного автоматизму. Ще

однією важливою ознакою є порушення сну. Іноді такі люди бачать гномиків, чортиків.

Б. Дем'яненко стверджує, що лише спільна робота пасторів, духовних наставників, християнських психіатрів і психологів показує значну ефективність у лікуванні одержимих.

Одним з найвідоміших російських дослідників одержимості в контексті психології є Дмитро Мелехов. Він присвятив дослідженню цього питання об'ємну працю «Психіатрія і проблеми духовного життя». Д. Мелехов – психіатр і священнослужитель, котрий протягом років досліджував питання співвідношення в людині тілесного, душевного і духовного. Він говорить, що у сучасній психології і психіатрії в процесі розробки наукових теорій особистості йде тенденція до знайдення спільних шляхів наукового і релігійного розуміння особистості, а в практичній роботі психологів, психіатрів і священників важливо йти шляхом взаємодопомоги, взаємоповаги і взаємного обміну досвідом в підході до питань виховання здорової особистості і лікування хворих людей [39, с. 97].

Так, в міру звільнення від примітивного механічно-матеріалістичного мислення виникає визнання духовних цінностей, духовних основ особистості, що не зводяться до фізико-хімічних процесів. Загальною та імперативною вимогою стає розгляд людини як цілого, у всій повноті її фізичних, психічних і духовних проявів як духовної особистості. І це – безперечне досягнення сучасної наукової думки, особливо в порівнянні з тим періодом, коли саме поняття особистості в науковій і художній літературі було одіозним, а психологія і соціологія як наукові дисципліни, вважалися непотрібними. Віруючий психолог або психіатр можуть і повинні з цікавістю стежити за тим, як поглиблюється і розширюється мислення сучасних матеріалістів в дослідженнях і теоретичних концепціях особистості і її розвитку в нормі та патології [60, с 29–35.]

Погляди медичної та теологічної точок зору на патологічні прояви в психіці людини були різними. Д. Мелехов виділяє три періоди [39, с. 37]:

I-ий період – релігійно-містичне трактування психологічних відхилень. Психічні розлади розумілись як результат впливу позаземних сил. Вважалось, що найкраще такі хвороби лікували священики, моралісти, філософи.

II-й період (XIX ст.) – психіатрія виокремлюється в самостійну науку на основі школи соматиків. Суспільство доходить до висновку, що все ж, лікар краще розуміє людське тіло, враховуючи його фізичні особливості. Відповідно священнослужителі в подібних випадках нічого не можуть вдіяти. Медицина виходить на перший план, так як несе практичне значення. Лише іноді допускалися думки, що хвороби мають релігійний підтекст, але такі думки побутували здебільшого в лоні церкви.

III-й період (XX ст.) – в психотерапії виникає необхідність комбінованого аналізу і розгляду психічних станів людини, враховуючи при цьому духовну і психофізичну складову буття. Починають синтезуватися раніше не поєднувані дисципліни: психологія релігії, релігійна феноменологія та релігійна соціологія, що узагальнюють релігійний досвід індивіда.

Враховуючи весь шлях становлення психології і психотерапії, сьогодні перед будь-яким терапевтом постає важливе завдання – враховувати як фізичні, психологічні симптоми, так і релігійно-світоглядні особливості, емоційний контекст тощо. Релігійний фон пацієнта дасть можливість лікарю диференціювати нюанси хвороби, що були викликані фізичними відхиленнями чи патологічними процесами і, відповідно, релігійні нашірвання.

Священник теж не повинен залишатися осторонь таких проблем, якщо пацієнт – віруюча людина, адже саме в комбінуванні лікування полягає успіх. Важливо визначити, що спричиняє душевну хворобу, витоки порушень мозкової діяльності і визначити, які з симптомів потребують втручання спеціаліста. У деяких випадках спрацьовує ефект плацебо: духовне одужання стає причиною і фізичного. Тому, етап встановлення духовного відхилення теж важливий для загальної картини лікування. У випадках, коли спеціалісти одночасно спостерігають симбіоз духовного і психічного розладу, необхідне лікування від обізнаних священників і психіатрів задля ефективного лікування

всіх сфер особистості. Саме тому наразі виникає потреба в спеціально навчених кадрах. На жаль, поєднання психотерапевта – лікаря і священника в одній особі є рідкістю [87].

Перед священником у випадку психічної хвороби (епілепсії, дисоціативного розладу), а не одержимості постає два головних завдання:

1) спонукати хворого до лікарського обстеження і в разі необхідності – систематичного лікування

2) допомогти хворому в боротьбі з хворобою, в критичному усвідомленні та подоланні своїх аномалій характеру і поведінки.

Лікар-психіатр може лікувати хворого в періоди гострих психозів, допомогти зробити напади хвороби і напади більш рідкісними і по можливості попередити їх рецидиви.

Роль духівника особливо важлива для цих хворих в періоди між нападами, коли вони усвідомлюють болісні протиріччя полярних станів піднесення та спаду.

Д. Мелехов диференціює дві форми одержимості за їх духовно-психічною структурою [39, с.88]:

1) біснуватість (песессія) – як повна зв'язаність душі демоном, коли людина втрачає самосвідомість;

2) одержимість (обессія) – як часткове захоплення злою силою душі або тіла.

Важливо пам'ятати, що вмовити одержимого не можливо, йому треба допомогти.

Отже, вітчизняна психотерапія в контексті одержимості не розвинулася до того рівня, на якому перебуває західна. Загалом, питаннями одержимості займаються священнослужителі, коли психотерапевти намагаються відкрито це ігнорувати. Великий внесок у вивчення феномену захоплення душі злим духом вніс Дмитро Мелехов, адже саме він зумів детально і систематично викласти теорію в своїй праці «Психіатрія і проблеми духовного життя», але варто

відзначити релігійну заангажованість автора. Значних успіхів досяг і Борис Дем'яненко, зумівши застосувати свої методи на практиці.

Питання одержимості духом в західній психології є загальновизнаним і широко досліджуваним, хоч і оповите безліччю стереотипів. На сьогодні нараховується близько 12 000 тисяч центрів по дослідженню духів і одержимості у США. Сучасні психотерапевти винайшли безліч методів «очищення», що в основному, базуються на вченні попередників і основ психоаналізу. Найефективнішим методом лікування вважають гіпноз. При цьому медикаменти не рекомендують застосовувати. Деякі психотерапевти лікують одержимого самотійно, але все ж, більшість звертається за допомогою до священнослужителя. Варто відзначити повторюваність позицій у теоріях і методах лікування таких випадків.

Дехто з психотерапевтів не сприймає одержимість духом як об'єктивний діагноз, пояснюючи подібні розлади дисоціативним розладом, шизофренією, депресією тощо. Більшість лікарів відмовляється вірити в одержимість, адже фактичних відеозаписів дуже мало (духи перешкоджають веденню записів), хоч і описових матеріалів, що підтверджують факти одержимості безліч. Проте, незважаючи на це, багато дослідників в цій сфері відзначають прогрес у лікуванні та діагностиці одержимості впродовж XX–XXI століть.

Висновки до розділу

Практики екзорцизму відомі ще з давнини. Вже тоді людям було властиво наділяти неодухотворені предмети надзвичайними властивостями, і, відповідно на фоні цих уявлень будувати своєрідну картину бачення світу. Вважалось, що духи мають безпосередній вплив на життя людини і здатні впливати на її стани, як позитивним чином, так і негативним. Згадки про такі практики є у кожній релігії і всіх куточках світу. З часом подібні практики змінювались і трансформувались, що породило усталену процедуру екзорцизму у всіх відомих релігіях: православ'ї, католицизмі, іудаїзмі, ісламі, даосизмі, буддизмі, індуїзмі.

У різні епохи вплив божественного чи диявольського по-різному описувався і трактувався. До прикладу, в Античності яскравим прикладом поставала богиня Еріда, що надавала людині лють в битвах, в епоху Відродження суспільство масово захопила ідея безпосередньої присутності трансцендентного у людському повсякденному бутті: починають масово проводитися спіритичні сеанси, видатних культурних митців звинувачують у зв'язках з нечистю. Лише з XIX ст., коли зароджується психоаналіз, психотерапія стає однією із провідних галузей зацікавлення науковців, одержимість переходить вже в науково-медичну сферу і частково звільняється від релігійних нашарувань. Саме цей час стає відправною точкою у трактуванні бісоодержимості. Західні психотерапевти зробили значний науковий внесок у контексті синтезу наукового і релігійного трактування одержимості. Зігмунд Фрейд, Карл Ясперс, Карл Юнг вважаються основоположниками психотерапії і, вони, відповідно, розробили і дослідили основи бісоодержимості з філософсько-медичної точки зору. Подальші вчені запозичували основний контекст досліджень і практично його застосовували. Такими були Вільям Болдуїн, Алан Сандерсон. Джордж Хіслоп, Карл Вікленд, Річард Галагер. Вільям Болдуїн перш за все акцентує увагу на тому, що психологія, не беручи до уваги трансперсональний або духовний вимір людини, не змогла скласти об'єктивної картини діагностики людей, одержимих духами. Алан Сандерсон підтримував більш науковий підхід, враховуючи всі особливості суб'єктивного досвіду індивіда. Річард Галагер дійшов успіху у лікуванні психозів саме завдяки тісній співпраці зі священнослужителями. Джордж Хіслоп є одним із перших в систематичному дослідженні одержимості як причини психічних розладів і синтезуванні отриманих наукових знань з релігійним досвідом людини.

Вітчизняні дослідники не дали подібних наукових здобутків у плані одержимості як з медичної точки зору, так і релігійної. Переважно дослідники є і священнослужителями і психологами одночасно. Одним із таких є Борис Дем'яненко. Він стверджує, що головною проблемою сьогодення серед лікарів

є низький рівень віри, тому це стає причиною різкого розмежування надприродних аспектів одержимості і психологічних. У підсумку пацієнту надається не кваліфікована допомога. Одним з найвидатніших дослідників, яким вдалось поєднати релігійний і психологічний аспект одержимості є Дмитро Мелехов. Він написав працю «Психіатрія і проблеми духовного життя», в якій дослідив особливості одержимості враховуючи різні точки зору, враховуючи всі складові людського буття – від матеріального до позаземного.

РОЗДІЛ 3.

ФЕНОМЕН ЕКЗОРЦИЗМУ В КАТОЛИЦИЗМІ

Екзорцизм – явище, що, перш за все, асоціюється з католицькою культурою. Саме в католицизмі процедура вигнання бісів набула того алгоритму, який прийнято вважати класичним. Відповідно, екзорцизм в католицизмі є чітким і структурованим. Перший обряд очищення християнин проходить під час таїнства хрещення, тому що тоді людина присвячується Христу і звільняється від диявола і гріха. Важливо відзначити, що екзорцизм сам по собі не є таїнством [83].

До початку X ст. не було чітко уніфікованого ритуалу екзорцизму. У 1523 р. Альберто Кастелані опублікував працю «Liber sacerdotalis», яку Леон X встановив як взірць проведення процесу екзорцизму в церкві. Після доповнення та внесення змін до цього ритуалу кардиналом Санторі, ним користувалися до 1602 р. Санторі помістив в ньому різні критерії розпізнавання одержимості. В результаті проведених змін Павло V опублікував в 1614 р. «Римський ритуал». В 1926 і 1952 рр. в «Римський ритуал» Павла V були внесені незначні виправлення і доповнення. Перш за все, варто відзначити, що чин екзорцизму з 1614 р. відноситься історично до періоду Нового часу, але він увібрав в себе культурний багаж минулих століть, що можна помітити на прикладі текстів молитов. Сприйняття світу людьми, що жили в епоху Середньовіччя, здійснювалося за допомогою містичних і псевдонаукових абстракцій, при цьому християнський світ поставав як єдино реальний [37,с.168-170], але магія також становила невід’ємну частину людського життя. Соціально-психологічний клімат, в якому існувало суспільство в епоху Середньовіччя, значно повпливав на уявлення і страхи людей. Відповідно це зумовило специфічний поштовх до формування особливих методів для лікування бісоодержимих.

Остання реформа екзорцизму була проведена в 1999 р., в процесі чого був виданий новий Римський ритуал «De Exorcismus et supplicationibus quibusdam».

На думку священника Габріеля Аморта, відомого римського екзорциста, зміни в ритуалі екзорцизму привели до обмеження їх дієвості [12, с. 139]. Пізніше він змінив свою точку зору, але дискусія щодо правильного здійснення екзорцизму продовжується. Суперечки тривають з приводу таких аспектів екзорцизму, як звернення до Марії, ангелів і святих; застосування екзорцизму в сумнівних ситуаціях для діагностичних цілей (наприклад, коли екзорцист має справу з прихованою присутністю лукавого) або можливість використання колишнього ритуалу Павла V.

У наш час католицька церква готує екзорцистів в університеті *Athenaeum Pontificium Regina Apostolorum*. Програма навчання складається не тільки з церковних предметів, але і включає знання з психіатрії.

Католицькі священники також виділяють ознаки, за якими можна розпізнати одержимість у людини, такі як: сморід; губи щільно стиснуті; одержимий не може молитися; невідомі субстанції в блювотній масі; незвичне обертання очима; сила одержимого характеризується як надзвичайна і виходить за межі людських можливостей; вигукування лайливих слів; часті і неконтрольовані зміни поведінки; здійснення передбачень одержимого; використання мов, яких одержимий раніше не знав [61, с. 59]

Якщо людина відчуває одержимість, то у більшості випадків самостійно приходить і просить про допомогу. Але після II Ватиканського собору настала епоха раціоналізму, і питання існування диявола, злих духів стали відносити швидше до особливостей літературних жанрів давніх епох, коли не знали психічних розладів і хвороб. Тому серед католицьких священників збільшується кількість тих, хто не вірить в можливість одержимості злим духом [83].

До 2016 р. головним екзорцистом Ватикану вважався Габріель Аморте. Це значима постать для Ватикану, адже саме він заснував Асоціацію екзорцистів, що була визнана Папою Франциском в 2014 р. Він написав безліч праць, присвячених темі очищення від злих духів, безпосередньо процесу екзорцизму тощо, вів активну пропагандистську діяльність. З 1985 р. отець Габріель

виконав понад 70 тисяч обрядів вигнання нечистої сили. У 2016 р. священнослужитель помер, його наступником став Франческо Бомонте.

Отже, екзорцизм в католицизмі – це досить поширене і розвинене явище. Саме в католицькій церкві він набув того алгоритму, на який спираються інші аврамічні релігії. Представники католицизму продовжують вести активну пропагандистську кампанію стосовно того, як можна вберегти себе і близьких від злих духів, тим самим підвищуючи духовний рівень розвитку суспільства.

3.1 Образ диявола і класифікація злих духів в католицькій культурі

Християнська теологія характеризується дуалістичним сприйняттям світу. Вічна боротьба добра і зла, протистояння Бога і диявола – ось що характерно для християнського світогляду. Християни, відповідно, аби пояснити появу зла на Землі, не вплутуючи Бога, вивели причину із гріхопадіння ангела – Люцифера, що і став корнем всього лихого. Християнство розробило свою демонологію, яка містить у собі і старозавітні уявлення, і вірування в злих духів, що були поширені серед народів Римської імперії, і нові ідеї, пов'язані з християнським розумінням світу.

Відповідно до легенд, один з наймогутніших ангелів – Люцифер вдався до гордині і спробував захопити владу на небесах. Підбурюючи інших ангелів до заколоту, Люцифер зібрав величезне військо, з яким виступив проти сил Світла, очолюваних архангелом Михаїлом, але програв і був скинутий на землю, де, бажаючи помстись, хотів, аби християни зневірилися, спонукаючи тих до гріхів.

Від падіння ангелів з неба, ті втрачали можливість іменуватися посланниками Бога і тому їх почали називати демонами. Таким чином, в християнстві, на відміну від багатьох стародавніх вірувань, слово «демон» трактується не як надприродня сутність, а виключно як злий дух – павший ангел. Від початку, злі демони в християнстві сприймалися як язичницькі боги, що змушували іновірців їм поклонятися [42, с.285-292].

У давніших частинах Старого заповіту злі духи не протиставлені Богу, вони не вороги його, вони підпорядковані йому, виконують його веління. Тут ще немає уявлення про диявола. Воно з'явиться в більш пізніх частинах книг Старого завіту [25, с. 25-27]

За свідченням Старого завіту, стародавні євреї поклонялися багатьом богам. Біблія називає їх «бісами». Книга Второзаконня (XXXII, 17) повідомляє, що євреї «приносили жертви бісам, а не богу». І в Псалтирі написано, що євреї «приносили синів своїх і дочок своїх у жертву бісам» (Псалтир CV, 37) [51, с.134].

Разом з розповідями про злих духів – виконавців божої волі, в Старому завіті розповідається і про демонів і диявола, що протистоять Богу. Остаточне уявлення сформувалось про них пізніше. Це вже не «неоформлені» істоти, деякі з них мають імена і виступають як повноцінні особистості.

На відміну від Старого завіту, де ангели (добрі і злі) служать Богу, в Новому завіті злі ангели – біси – служать Сатані, захоплюють душу людини, аби нашкодити їй. Питання походження диявола і бісів в Старому завіті не розглядається. Новий завіт наводить наступне твердження: біси – це ангели, що згрішили. Від початку вони були добрими, але згрішили проти Бога, загордились, за що і були покарані (2-е Петра II, 4). Питання про походження диявола і бісів було досить широко досліджуваним і у всі часи і завжди цікавило богословів. Відповідно це і зумовило чималу кількість часом абсурдних історій.

У Старому завіті Бог і диявол скоріше соратники, ніж антагоністи. Точніше сказати, диявол і біси – знаряддя Бога. Диявол і біси часто фігурують в Новому завіті, особливо в Євангеліях, головним чином у розповідях про діяльність Христа і його учнів. Біблійний образ диявола (старозавітний і новозавітний) отримав подальший розвиток в середні віки. Богослови, монахи, римські папи, рабини і мулли вигадували нові подробиці про диявола і його «помічників» [38, с. 145] . Вони стверджували, що людина може укласти договір з дияволом, що відьми і чаклуни за допомогою диявола і бісів можуть

викликати чуму, мор, бурю, вбивати худобу, перетворюватися на вовків, козлів і інших тварин; розвинули біблійне вчення про одержимість людей дияволом. Вони підраховували точну кількість демонів: в XVI ст. католицький письменник І. Вейєр стверджував, що існує 44 635 569 чортів. Переплітаючись з древніми народними віруваннями про нечисту силу, ці вигадки церковників зазнали значної гіперболізації [51, с. 35].

Середньовіччя сформувало зовнішній образ диявола, незважаючи на те, що Новому Завіті наочні образи Сатани не представлені. Уявлення про демонів в новозавітних книгах можна отримати лише непрямим шляхом – через описи їх проявів в одержимого. Фольклорна традиція, в свою чергу, візуалізує Сатану і вимальовує його образ. В Середньовіччя він мав кремезне тіло, багато рук і поєднував у собі антропоморфні і зооморфні риси [36, с. 88].

На формування образу християнського диявола багато в чому вплинули пустельники, які створили антропоморфний і синтетичний образ сатани, що нагадує язичницьких богів [49, с. 159]. Диявол переважно зображався також як лев, ведмідь, козел, жаба, скорпіон, свиня, бик, кіт, собака, ворон, півень.

Ранні ідеологи християнської церкви висували тезу про існування царства диявола. Надалі ця теза була розвинена богословами, зокрема, в боротьбі з маніхейством – релігійною течією, що виникла в III ст. Прихильники маніхейства стверджували, що існують одночасно два самостійних царства: царство світла і царство пітьми. Царство світла – це царство бога, а в царстві темряви панує диявол. Людина, вчили вони, складається з душі і тіла. Душа – породження світлого початку, бога, тіло – породження царства пітьми, диявола; боротьба світла і темряви, бога і диявола ведеться постійно і буде вестися, поки не скінчиться перемогою бога [58, с. 4].

Церковний образ диявола як людиноподібної істоти, тілесного і особистісного, склався до VI ст., і, відповідно, закріпився в майбутніх століттях. Тоді ж було сформульоване і остаточно закріплене вчення християнської церкви про диявола [23, с. 65].

Чим більше церква проповідувала у народі про надзвичайну силу диявола, тим більше насаджувала страх перед ним. Природньо, що віра в Бога почала відходити на задній план, так само як і страх перед ним.

З просуванням в країни Західної Європи, християнство трансформувало релігійні уявлення культів германців та інших народів. Разом з елементами так званих язичницьких культів, християнство поповнювало своє вчення про диявола. Приймаючи християнство, народи Західної Європи зберігали окремі елементи зі своїх вірувань. Церква, в свою чергу, заохочувала симбіоз старих і нових вірувань, що забезпечував успіх її місіонерської діяльності.

Активному розвитку «дияволоманії» також сприяв занепад освіченості не тільки серед широких верств населення, а й духовенства. Церква насаджувала в народі невігластво, витісняючи знання релігійними переконаннями, що сприяло зміцненню віри в диявола. Великого поширення набув культ святих, шанування реліквій [27, с. 77]. Торгівля «реліквіями» – зазвичай підробленими предметами, що нібито належали біблійним персонажам і святим, приносила церкві величезні доходи. Головне призначення їх було «рятувати» віруючих від диявола. Віра в диявола, що сформувалася в народі, широко пропагандувалась і підтримувалась церквою, і, в свою чергу, це спричинило ріст інтересу до постаті диявола і його діяльності у XIV-XVI ст. Почали з'являтися папські булли і література богословів на ці теми. Найвідомішими документами того часу стали булла папи Інокентія VIII «Сумміс дезідерантес» («*Summis desiderantes*») від 15 грудня 1484 р. і книга єзуїтів-інквізиторів Шпренгера і Інстіторіса «Молот відьом» («*Maleus maleficarum*», 1487).

Ідея зла, що описувалась довгий час в образотворчому мистецтві в символічній формі, тільки в IX ст. стала відображатися в більш конкретних образах. Диявол перестає бути абстракцією і набуває реального вигляду. Але алегоричний метод інтерпретації образу зла збережеться протягом століть. Лукавість диявола, його обман інтерпретувався в подвійності двох природ – людської і тваринної. Його образ в образотворчому мистецтві є переплетенням теологічних вчень і фольклорних уявлень. Середньовічна фантазія творила

наочні образи, наділяючи Сатану змішанням антропоморфних і тварин рис. Ця дихотомія двох природ приймала у фольклорній інтерпретації часом характер гротескний і сатиричний [18, с.479 - 519]. Диявол зображується у вигляді порослої шерстю антропоморфної істоти, з рогами, копитами, хвостом, а також, часом, крилами, які нагадують про ангельське походження. При цьому переважно використовується чорний колір, що символізує темряву. Сатана в зображеннях завжди фізично непропорційний, потворний. Він може бути як маленького, так і величезного зросту, але завжди огидний і моторошний, навіть коли приймає потішний вигляд [32, с. 135-143].

Вперше подібні зображення диявола зустрічаються в ілюстрованих манускриптах IX ст. епохи Каролінгів. Ці перші образи Сатани з'явилися від художників-мініатюристів, що працювали в монастирях. В епоху Каролінгів мистецтво книжкової мініатюри досягло надзвичайного розквіту. У скрипторіях монастирів копіювали не тільки Біблію і твори Отців Церкви, а й твори античної літератури. Антична стилістика поєднувалась в мініатюрах з християнським змістом. Художники при створенні демонічного образу почерпнули деякі аспекти від образів язичницьких створінь. У художньому образі диявола переплелися характерні риси кельтського рогатого божества Кернуна, давньогрецького Сатира з копитами, ріжками і хвостом, а також потворного єгипетського карлика Біса [19, с. 42–43].

Одне з перших зображень диявола у вигляді антропоморфної істоти із зооморфними рисами зустрічається в Штутгартській арфі початку IX ст. (820-830 рр., Штутгарт, Державна бібліотека землі Вюртемберг).

До цих пір беззастережно відстоюють віру в існування диявола християнська, іудейська, мусульманська і деякі інші релігійні традиції. У прийнятій на II Ватиканському соборі (1962-1965) конституції «Про церкви в сучасному світі» говориться, що людина потрапила в рабство до диявола (§ 22), а в прийнятій собором конституції «Про церкви» записано, що проповідь церкви повинна послужити величі Бога і «ганьбі диявола» (§ 17) [29, с. 593–599].

Сучасний «Катехізіс» Римсько-католицької церкви підкреслює виключно духовний характер диявола: «він всього лише тварина – сильна, оскільки тварина виключно духовна, – але, тим не менш, тварюка: він не може перешкодити творенню Царства Божого» [6].

Церква відзначає, що дії диявола в світі обумовлені його ненавистю до Бога, і сатана завдає людям як тяжкий духовний, так і фізичний збиток, проте «дія його допустима Провидінням Божим». Йдеться про так зване «потурання Боже на диявольські дії», тобто дозвіл Бога спокушати дияволу людей. Чин екзорцизму DESQ підкреслює, що диявол є духом, що не має фізичного тіла, кольору і запаху, однак може набувати різних форм.

До 1550 р. середньовічні автори вже сформували чітку картину єресей на прикладі відьомських і чаклунських забобонів. У цих працях демонологія трансформувалася у повноцінне вчення, що мало, крім того, численні культурні нашарування, адже авторами таких робіт зазвичай були теологи, юристи, судді відьомських процесів [38, с. 256-259]. Мала місце також і гіперболізація побаченого. В результаті образ демона знівелювався і почав сприйматися як щось аморальне і те, що далеко не має відношення до божественного.

На формування ієрархії демонів вплинула ієрархія ангелів, що висвітлена в дев'яти чинах. Перша письмова фіксація ангельської ієрархії міститься в Посланнях апостола Павла до ефесян і колосян, де згадуються чини начальства, влади, сили, панування і престоли (див. Еф 1, 21; К 1, 16). Спираючись на ці новозавітні тексти, Діонісій Ареопіт, що був учнем апостола Павла, сформував триступеневу ієрархію ангелів, що складається з дев'яти чинів. Перша і найвища ієрархія – це престоли, херувими, серафими. Друга – влади, панування, сили. Третя і нижча ієрархія – ангели, архангели і начала [5, с. 24].

У перший лик входили духи в чині серафимів, херувимів і Престолів: Вельзевул (Серафими), другий після Люцифера, схиляє людей до гордині; Левіафан (Серафими) схиляє до єресі й гріхів, що суперечать основам християнства; Асмодей (Серафими) є князем розкоші і бажає спокусити нею всіх людей; Балберіт (Херувими) схиляє до чвар, лихослів'я і самогубств;

Астарота (Престоли) схиляє до лінощів; Вірний (Престоли), другий після Астароти схиляє людей до лінощів; Грес (Престоли) схиляє людей до неохайності; Сонелон (Престоли) збуджує в людях ненависть до ворогів.

У другій лик входили духи в чині Панування, Сил, Влади: Еле (Панування) – підбурює людей до порушення обітниць бідності; Розьє (Панування) – підбурює до любощів; Верьє (князь Сил) – схиляє до порушення обітниць послуху; Карро (Влада) – вселяє жорстокосердість; Карнівал (Влада) – схиляє людей до безсоромності.

У третій лик входили духи в чині начал, Архангелів і Ангелів: Веліал (Начала) – схиляє до зарозумілості, навіює жінкам одягатися відповідно до моди, розбещувати дітей, базікати з ними під час меси; Олів'є (Архангел) – вселяє жорстокість і безжалісність до бідних.

Існує досить велика кількість класифікацій демонів. Загалом, вона з'являється в епоху Середньовіччя. Дослідники відзначають, що вона чітко повторює ієрархію ангелів. Типова класифікація виглядає приблизно так: на чолі Сатана, за ним слідує князі світу цього, князі бісівські, прості біси. За кожною ланкою демонічної ієрархії стояли демони – «начальники», яким протистояли конкретні святі, наприклад, Вельзевулу – святий Франциск Асизький, Левіафану – апостол Петро, Асмодею – Іоанн Хреститель і т.п.

Детальна ієрархія демонів складена лікарем і окультистом Йоганном Вейером (1515-1588). В її основу ліг рукопис під назвою «Книга про службові обов'язки духів, або Книга висловлювань царя Соломона про князів і царів демонів». У своїй праці «Про псевдомонархію демонів» І. Вейер згадує імена 69-ти бісів. У їх числі демон Марбас, який на прохання екзорциста приймає людську подобу, «готовий відповісти в повній мірі на питання про таємне, насилає хвороби і зціляє їх, поглиблює мудрість і знання механічних ремесел, надає людям іншого вигляду» [52, с. 134] ; демон Білет, який приймає гнівний вигляд, щоб ввести в оману екзорциста; демон Пеймон, що виглядає як чоловік, що сидить на верблюді; Беліал, що приймає ангельський образ; Астарота, що тхне; Мархосіас, який може виконати будь-яке доручення екзорциста і т.д.

Ієрархія демонів за І. Вейєром складається з королів, маркізів, герцогів, прелатів, лицарів, губернаторів і графів. І. Вейєр також розподіляв злих духів за чинами [3]:

- псевдобоги з Вельзевулом на чолі;
- демони брехні;
- демони беззаконня, очолювані Веліалом;
- карателі злодіянь на чолі з Асмодеєм;
- брехуни, очолювані Сатаною;
- демони повітря під проводом Мерезіна;
- фурії на чолі з Аваддоном;
- обвинувачі і шпигуни;
- спокусники і злостивці на чолі з Мамоною.

В ієрархії демонів за Вайєром можна провести паралель між чинами з гріхами та конкретними заповідями: духи брехні і обманщики – «не обмани», карателів злодіянь можна співвіднести із заповідями «не чини перелюбу» і «не бажай жони ближнього свого», оскільки глава цього чину демонів – Асмодей традиційно постає як «відповідальний» за гріхи похоті.

Крім демонічної ієрархії, демонологи також і класифікували злих духів. Так, середньовічний демонолог Альфонс де Спина класифікував демонів по їх різновидам: парки (мали здатність впливати на долю людини); полтергейсти (духи, що роблять безлад ночами в будинку: пересувають і ламають речі, не дають спати жителям, але, як правило, не завдають великої шкоди); інкуби (демони, що вступають в статевий зв'язок з людиною. Особливо нападкам цих демонів схильні черниці); сукуби (аналогічно інкубам); привиди (з'являються в натовпі); духи домашніх відьом (оберігають відьом і чаклунів, а також інших духів, що підпорядковуються ангелу з книги Товита); демони, що викликають нічні жахи; демони, які утворюються зі сперми (демони, що наводять на чоловіків фантазії про жінок з метою отримання сперми для створення інших демонів); демони-обманщики (ці демони обдурюють людей і мають здатність з'являтися у людській подобі); чисті демони (нападають тільки на святих);

демони, що обдрують літніх людей (переконують літніх жінок літати на шабаш) [43, с. 131].

У свою чергу, Пітер Бінсфельд співвідніс демонів з конкретними гріхами: Люцифер – гордість; Мамона – жадібність; Асмодей – розпуста; Сатана – гнів; Вельзевул – обжерливість; Левіафан – заздрість; Бельфегор – ледарство [43, 131].

У праці «Compendium Maleficarum» (1603) Гваццо, а пізніше в «Melampronoea» Генрі Хеліуелла (1681) автори цитують Михайла Пселла, даючи класифікацію демонів за місцем їх проживання [78]:

- вогненні демони, що живуть у вищих шарах повітря, що не спускаються на землю до людей. Вони являться людям тільки в Судний день;
- повітряні демони, що живуть в повітрі навколо людей. Вони можуть викликати атмосферні явища на кшталт штормів і буревіїв, можуть ставати видимими людям, здатні спускатися в пекло. Духами повітря названі демони, що згадуються в «Teurgia Goetia» «Малого ключа Соломона»;
- земні демони, що живуть в лісах і гаях, де заманюють людину в пастки. Вони здатні збивати людину зі шляху, а також можуть жити таємно серед людей; водяні демони, що викликають бурі на морях, де топлять кораблі і знищують все живе в водоймах. Вони частіше постають перед людиною в жіночих образах. Характеризуються як бунтівники з неспокійним характером;
- підземні демони, що живуть в печерах і ущелинах гір. Викликають землетруси, руйнують фундаменти будинків і шкодять шахтарям. Демони, що бояться світла. Людина не може побачити цих демонів, оскільки всередині вони повністю чорні, їх характер сповнений темних пристрастей, злоби і збудження. Їм характерно зустрічатися з людиною вночі, нападати на неї і вбивати своїм подихом. Їх неможливо знищити заклинаннями чи молитвами, утримати чаклунством, оскільки вони цураються людських голосів і шуму та біжать від світла.

Кароль Джеймс написав дисертацію під назвою «Демонологія», яка була вперше продана в 1591 р., за кілька років до першої публікації Біблії короля Якова. У трьох коротких книгах Джеймс пропонує свою класифікацію демонів в 4 розділі. Його класифікація унікальна тим, що не зводилась до демонічних імен чи титулів, а класифікувала їх на основі 4-ох методів, які використовували конкретні демони, щоб заподіяти шкоду людині або мерцю. Автор апелював до думки, що варто передати знання, що духи викликають хвороби і що магія можлива тільки через демонічний вплив. У своєму описі він повідомляє, що демони знаходяться під безпосереднім наглядом Бога і не можуть діяти без дозволу, додатково демонструючи, що демони потрібні, аби нагадувати людям що може статися, якщо ті відхиляються від Бога.

Класифікація Короля Джеймса виглядає так [1, с. 55]:

- спектри: використовуються для групи духів, що впливають на будинок, міста;
- одержимість 1-го типу: використовується для групи демонів, що переслідують людей;
- одержимість 2-го типу: використовується для групи демонів, які захоплюють душу людини;
- Феї: використовуються для групи духів, які пророчать майбутнє, займаються телекінезом тощо.

У 1613 р. Себастьян Міхаеліс написав книгу «Чудова історія», в якій, за словами автора, була дана класифікація демонів в тому вигляді, в якому вона була розказана йому демоном Берітом, коли той проводив обряд екзорцизму над черницею. Ця класифікація заснована на псевдодіонісійських ієрархіях, в залежності від гріхів, які диявол спокушає зробити. Варто звернути увагу, що імена багатьох демонів виключно французькі і не описані в інших джерелах [53, с. 213].

Перша ієрархія включає ангелів – серафими, херувими і престоли.

- Вельзевул був князем серафимів, трохи нижче Люцифера. Вельзевул разом з Люцифером і Левіафаном були першими трьома павшими

ангелами. Він спокушає чоловіків і протистоїть святому Франциску Ассизькому.

- Левіафан був також князем серафимів, який спокушав людей до єресей і протистояв Св. Петру.

- Асмодей був також князем серафимів, що прагнув схилити людей до розпусти. Йому протистоїть Іоанн Хреститель.

- Берит був князем херувимів і спокушав людей вбивати, а також бути агресивними. Йому протистоїть св. Варнава.

- Астарота був князем престолів, який спокушав людей лінуватися і протистоїть св. Варфоломію.

- Верін був принцом престолів, трохи нижче Астароти. Він спокушав чоловіків нетерпінням, і йому протистоїть святий Домінік.

- Гресіль був третім князем престолів, який спокушав людей нечистотою і протистоїть Сенбернару.

- Сонейон був четвертим принцом престолів, який спокушав людей ненавидіти і протистояв святому Стефану.

Друга ієрархія включає Сили, Домініони і Чесноти.

- Каро був принцом Пауерса. Він спокушає чоловіків жорстокосердістю, і йому протистоять Сент-Вінсент і Вінсент Феррери.

- Карнавал був також принцом держав. Він спокушає людей непристойністю та безсоромністю, і протистоїть йому Іоанн євангеліст.

- Ойе був принцом домініонів. Він спокушає людей порушити обітницю бідності і святий Мартин протистоїть йому.

- Розьє був другим в ордені домініонів. Він спокушає чоловіків до сексуальних контактів і протистоїть святому Василю.

- Беліас був князем чеснот. Він спокушає чоловіків зарозумілістю, а жінок марнославством, ростить розпусних дітей і бреше під час меси. Йому протистоїть Святий Франциск де Поль.

Третя ієрархія включає князівства, архангелів і ангелів.

- Вер'є був князем князівств. Він спокушає людей порушити обітницю послуху і проти нього виступає Сенбернар.

- Олів'є був князем архангелів. Він спокушає людей жорстокістю і нещадністю по відношенню до бідних, і йому протистоїть святий Лаврентій.

Амфітеатров А. також відзначав, що кожен демон «відповідальний» за певний гріх: «Одні з них насолоджуються нечистими і сороміцькими похотями, інші люблять богохульство, гнів і лють, інші втішаються сумом, а другі марнославством і гордістю» [25, с. 186]. Серед чортів зустрічалися і так звані «добрі злі духи», які були готові безкорисливо служити людям заради примирення з Богом. Бували і демони, які опановуючи людиною, вели теологічні диспути на латині. Амфітеатров А. стверджував, що «добрий чорт Середньовіччя» веде свій початок від стихійних духів давньої язичницької міфології, а саме гномів, сильфів і ельфів [25, с.58].

У наш час падає рівень віри в існування будь-яких надприродних сил: богів, добрих духів, ангелів. Відповідно, нівелюється і значимість злих духів: диявола і бісів. Сьогодні окремим представникам духовенства характерно докладати зусиль, щоб оживити віру в диявола, викликати страх перед ним. Це робиться для того, аби повернути інтерес до сакрального з боку прихожан, підкорити їх владі церкви. Навіть служителі церкви визнають наявність глибокої кризи релігії в сучасному світі. Він виражається в різних формах: розриву з релігійними організаціями, відмови від виконання релігійних обрядів і відвідування церков, критики суспільно-політичної позиції церкви в найважливіших питаннях сучасності, відмови слідувати вказівкам і рекомендаціям церковної влади в області політики і, нарешті, заперечення правильності всієї системи ідей, яку проповідує церква, і переходу недавно ще віруючих людей на позиції наукового, матеріалістичного світогляду.

3.2 Практика і методи екзорцизму в католицькій релігійній традиції

Від початку процедура екзорцизму не була чітко сформованою. У ранніх християн конкретних правил не було і вони слідували вказівкам Ісуса: «Рід цей виганяється молитвою і постом» (Мф. 17:21). Відповідно, кожен стародавній екзорцист формував власні прийоми і методи для боротьби з духами. Розмовляючи зі стражденим, він прагнув з'ясувати, як злий дух і який саме потрапив у тіло в людини, згодом окропляв того святою водою і читав молитви. Результатом таких процедур мало стати звільнення стражденого від духу. В Новому Завіті сказано: *«Коли нечистий дух вийде з людини, то блукає місцями, шукаючи спокою, і не знаходить; тоді він говорить: «вернуся до дому свого, звідки я вийшов». І, прийшовши, знаходить його незайнятим, виметеним й прибраним. Тоді він іде та й приводить сімох інших духів, лютіших за себе, і, увійшовши, живуть там; І буде людині тій гірше за перше»* (Мф. 12: 43-44) [9].

Фактично, сучасні вчені сходяться на думці, що обряд хрещення був єдиною припустимою формою літургійного екзорцизму в ранній Церкві як на Сході, так і на Заході [20, с. 153]. У латинській причті навіть існував певний чин екзорцистів (прирівняний до рівня читців), які допомагали з проведенням цієї частини хрещення. Паралельно в житійній літературі описані випадки вигнання злих духів, але пов'язані вони були з особистим благочестям святого і не регламентувалися ніякими правилами і діями.

У VIII ст. в Латинській Церкві виникає відома хресна літургія (Gelasian sacramentary), в якій екзорцизм виходить на перший план, так як в молитвах передбачається, що дитина може бути одержима через первородний гріх, від чого її і потрібно позбавити. У чині літургії простежується заклинальний характер: демон закликається силою Святого Духа, а використання архангельських імен посилює наказ, тут ж виникає і формула *«Ipse enim tibi imperat ...»*, і певний юридизм у поводженні з духами. Саме ця літургія стала основою для розвитку екзорцизму як такого в латинській церкві [69, с. 46].

У Середньовіччі інквізиція контролювала діяльність екзорцистів. Крім традиційних для цього обряду методів використовувалися і типові для інквізиції, пов'язані із заподіянням страждань: людину, якою оволоділи біси, морили голодом, клеймили розпеченим залізом, глушили гучними звуками і т.д. Найчастіше жертва помирала і інквізитори могли з впевненістю заявити, що ворог вигнаний і переможений. У католицькій Європі за часів низького рівня інтелектуального розвитку і поширення забобонів, траплялися масові прояви одержимості, тому практика екзорцизму була дуже поширеною. Перші офіційні інструкції з екзорцизму були встановлені в 1614 році, тоді як гримуари були широко відомі і використовувалися з давніх часів. Пізніше ці правила були переглянуті Ватиканом в 1999 році у міру зростання попиту на екзорцизм. У XV ст. католицькі екзорцисти були священиками і мирянами, оскільки вважалося, що кожен християнин має владу управляти демонами і виганяти їх в ім'я Христа. Ці екзорцисти використовували бенедиктинського формулу «*Vade retro satana*» («Крок назад, сатана») [13, с. 24].

Обряд екзорцизму (*exorcismus*) згадує Фома Аквінський в Сумі теології (III, 71, 2) . Він включав в себе подих (*expulsionem*), благословення з покладанням рук (*manus impositione*), покладанням в рот солі (*Sal*), помазання елеем носа і вух, супроводжуване плювком (*sputo*). Формула екзорцизму, яку використовує Фома, наступна: «*Maledicte Diabole, exi ab eo!*» (Проклятий Диявол, вийди) [10, с. 86]. Цей обряд, описаний в *Ritual romanum* в 1614 році. XVII ст. стало розквітом екзорцистських практик. Причин тому було декілька: поява чіткого обряду і правил його здійснення, посилення ролі духовництва в суспільстві та легітимізація діяльності всіх, хто практикував вигнання диявола раніше, і, відповідно, переконання тих, хто сумнівається [59, с. 80–89]. Успіх масових екзорцизмів створив прецеденти, які потім стали відтворюватися в антипротестантській полеміці. Екзорцизм став сприйматися як переконливий доказ істинності віри. Саме цей вік характеризується найбільшою кількістю випадків одержимості [69, с. 47].

Наступні два століття характеризуються кризою практик екзорцизму. Головною причиною кризи став наростаючий скептицизм, викликаний перш за все світоглядом Нового часу, Просвітництвом і антиклерикалізмом. В середині Церкви показна одержимість, яка перетворилася на шоу для сотень глядачів, почала викликати стійке неприйняття. Так, деякі католики стали наполягати на приватному характері екзорцизму, пов'язуючи його з особистим благочестям священника, з його аскетичною підготовкою і підкреслюючи, що сам екзорцизм не дає ніякої гарантії позбавлення від демона, адже все залежить від волі Божої. В результаті такого скептицизму ззовні і зсередини Церкви, виникають глобальні сумніви в реальності одержимості. Це зумовлює низку державних заборон на цю практику в католицьких країнах – Франції (1750) і Австрії (1758) [38, с. 145].

До кінця XVIII ст. модна тема внутрішньої психологічної життя індивіда дає підстави для переосмислення одержимості як психічного розладу, не пов'язаного з духовним життям. Це явище описується в «Еліксірі диявола» Е. Т. А. Гофмана. Скептицизм щодо одержимості в цей час стає настільки тотальним, що навіть католицькі священники, стикаючись з дивними феноменами, які раніше пояснювалися б одержимістю, починають направляти страждених до психіатрів або лікарів, які займаються невротами. Часом такий скепсис священства викликав конфлікт з парафіянами, які вимагали здійснення ритуалу, вірячи в його магічні властивості.

До кінця 1960-х років в католицьких колах екзорцизм був рідким явищем в Сполучених Штатах і Європі, але до середини 1970-х фільми і література відродили інтерес до ритуалу і тисячі людей заявили про свою одержимість демонами. Священники-індивідуалісти, які належали до маргіналів, скористалися таким попитом і, відповідно, почали популяризовувати екзорцизм. Екзорцизми, які вони проводили, були виконані відповідно до *Contemporary American Religion*, і вважалися підпільними справами, розпочатими без схвалення католицької церкви і без суворого психологічного контролю, якого вимагала церква.

У наступні роки церква не змогла ігнорувати це питання і це спричинило низку змін в контексті проведення самої процедури. Поправка встановила чіткість в обряді, якої повинні дотримуватися члени духовенства і кожна людина, яка стверджує, що піддалася впливу демонів. Тепер перед обрядом одержимий повинен був бути оглянутий медичним працівником до того, як будуть зроблені будь-які інші дії. Основна причина полягає в тому, щоб усунути будь-які підозри на психічне захворювання до того, як будуть зроблені наступні кроки процедури. Справжня одержимість була надзвичайно рідкісною, а проблеми з психічним здоров'ям часто помилково приймалися за одержимість демонами [63]. Також Ватикан вимагав, щоб в кожній єпархії був спеціально навчений священик, який може діагностувати одержимість демонами і при необхідності проводити екзорцизм. Відповідно для таких потреб і була сформована школа *Athenaeum Pontificium Regina Apostolorum*.

За правилами Католицької церкви, перед процедурою екзорцизму священик повинен одягнути білий підризник і пурпурний орар. Одержимого демоном можуть зв'язати, а духівник періодично осіняє його хрестом і окроплює святою водою [88]. Сучасний сакраменталій екзорцизму відбувається згідно з вказівками «Римського ритуалу». Вигнання бісів починається зі слів: «*Adjure te, spiritus nequissime, per Deum omnipotentem*» (Наводжу тебе, найлютіший дух, до присяги Всемогутньому Богу). Процес відбувається в ізольованому місці, наприклад, в каплиці або в іншому належному місці, в якому, як правило, домінує зображення Розп'ятого Христа, знаходяться ікони Пресвятої Богородиці, ангелів. Крім священика в екзорцизмі можуть взяти участь священики і миряни, завдання яких полягає в молитві за людину, що підкорена злим духом [82].

Обряд вигнання злих духів можна розділити на три частини: початкові обряди, власне екзорцизм і заключні, або подячні обряди. Початкові обряди за своєю суттю покликані підготувати самого екзорциста, одержимого і присутніх до процесу вигнання злих духів. На початку обряду екзорцизму

священнослужителю пропонується сповідатися або як мінімум мати в своєму серці стійку відразу до гріхів і рекомендується відслужити месу [26, с. 89].

При обряді вигнання бісів можуть бути присутні свідки. Це необхідно, якщо одержимий поводить себе буйно, або якщо одержима жінка. Присутність свідків необхідна і для захисту самого екзорциста від впливу злого духа: вважається, що їх молитва повинна захистити священника від «зараження дияволом». Осінивши присутніх хресним знаменням, екзорцист уклінно читає літанію всім святим, виключаючи фінальну частину з проханнями. Молитва завершується фразою: «Не дивися, Господи, на гріхи наші, чи батьків наших, і так все-таки відбулося відплати за гріхи наші», потім священник таємно аж до слів «І не введи нас у спокусу, але визволи нас від лукавого» читає молитву «Отче наш». Після слід читання 53-го псалма («Боже! Ім'ям Твоїм спаси мене і силою Твою суди мене») слідує молитовний діалог екзорциста з присутніми – це прохання Бога врятувати одержимого від демонічного впливу.

У *Ritalle Romanum* чітко описані також і рекомендації для екзорциста. Вони складаються з 21-го пункту. В першу чергу, в них містяться вимоги до священника – він повинен бути призначений правлячим архієреєм, бути розсудливим, цнотливим, в зрілому віці, бути шанованим оточуючими за чистоту моралі. Екзорцист не має бути легковірним, мусить вміти відрізнити одержимих від хворих як фізично, так і психічно [2, с. 318-321].

Після першого і другого етапів екзорцизму священнослужитель повинен опитати одержимого на предмет душевних і тілесних відчуттів. Виходячи з отриманих відповідей, екзорцист робить висновки, які слова найбільше впливають на демона.

Окремий блок у рекомендаціях священнослужителю становить розповідь про хитромудрість бісів. Акцентується увага на їх вмінні обманювати, а також труднощах у виявленні злих духів під час здійснення екзорцизму, особливо бісів, що зачайлися в тілі стражденного. Зазначається також, що демон може не піддатися молитвам священника аби ввести того в оману. В цьому випадку автори *Rituale Romanum* закликають екзорциста до пильності, адже в

католицькій релігійній культурі саме непереносимість священного демонами виступає в якості ключової ознаки наявності злоху духа в тілі людини.

Процес екзорцизму проходить таким чином: спочатку читаються молитви благословіння води і солі, потім відбувається окроплення присутніх освяченою водою, потім читаються літанія (особлива молитва), звернена до всіх святих, псалом, уривок з Євангелія, – все це свідчить про присутність Христа і спрямованості до Нього. Потім священник-екзорцист кладе руки на стражденного і всі повторюють свої обіти, що були дані при хрещенні – відрікаються від сатани і сповідують віру в Бога, читають «Отче наш», і тільки після цього священник вимовляє прохальну молитву, в якій просить звільнення душі людини від духу і наказує йому залишити тіло стражденного. Якщо священник вважатиме за потрібне, ці молитви можна вимовити кілька разів [83].

Священники вказують на те, що сама процедура екзорцизму має бути проведена до кінця, адже незакінчений обряд може нести важкі наслідки як для екзорциста, так і для одержимого: приміром, дух може вселитися в священника або і далі не давати спокою хворому. Часом навіть закінчений екзорцизм не є показником повного звільнення душі одержимого від духу, тому в деяких випадках процедура може тривати декілька тижнів або місяців [74].

Існує два типи екзорцизму – малий і великий. Малий екзорцизм відрізняється від великого тільки тим, що в ньому немає попередніх і супроводжуючих молитов (літаній, читання Євангелія та інших). Священник-екзорцист вимовляє тільки прохальну і наказову формули [83].

Екзорцизм зазвичай поділяють на два етапи, з яких перший – це допит диявола, тобто бесіда священника з сутністю, що володіла душею хворого, а другий етап – власне екзорцизм, читання молитов для вигнання диявола. Спершу священник повинен дізнатися його ім'я диявола, його місце в демонічній ієрархії, спосіб, яким диявол оволодів душею хворого і як довго він має намір залишатися в людині. Священник задає бісові питання: «Хто ти?», «Чого ти хочеш?» і тому подібне. З отриманих відповідей екзорцист встановлює ступінь важкості одержимості свого пацієнта. У рекомендаціях

екзорциста з *Rituale Romanum* 1614 року наголошується, що в числі питань, які екзорцист повинен задати бісові обов'язковими є наступні:

- про кількість злих духів, які опанували людиною;
- про їх імена;
- про конкретний час, коли біси оволоділи одержимим;
- про причини, через які біси вирішили оволодіти людиною.

На відміну від другого етапу екзорцизму, для допиту духу не існує ніяких шаблонів, тобто він є унікальним для кожного окремого випадку одержимості. Священик керується тільки загальними рекомендаціями, тому допит духу можна було б порівняти з імпровізацією. У вказівках священнослужителю підкреслюється, що екзорцисту не слід піддаватися бісу, завжди бути впевненим в собі і ніколи не розпитувати в того про майбутнє. Священнослужителю необхідно мати уявлення про духовний досвід одержимого, наприклад, чи важко тому молитися, чи є непереносимість культових предметів, зв'язки одержимого з окультизмом, магією, спіритизмом і т.п [64, с. 72-74].

Розмову екзорциста з одержимим можна вважати прообразом сучасних аналітичних підходів, де пацієнтові ставлять запитання не як він себе почуває, а що він відчуває. Крім того, священник-екзорцист виступає в ролі фахівця зі знання людської душі і взаєминам людини з Богом. На нього, як і на будь-якого священнослужителя в принципі, можуть бути покладені особливі очікування в силу священного сану і, як наслідок, близькості до Бога. Існує думка, що відносини, які вибудовують екзорцист і одержимий, є набагато ближчими, ніж ті, що збудовані між психотерапевтом і його пацієнтом [15, с. 147].

Психіатрію і демонологію можна охарактеризувати як дві прикордонні області. Це добре відомо священнослужителям, які мають досвід роботи з особами, що страждають психічними розладами. Не завжди навіть досвідченому духівнику вдається відрізнити психічну хворобу, що вимагає медичного втручання, від одержимості або біснування. Неправильний підхід до вирішення цієї проблеми може нести за собою важкі наслідки, адже звернення

до екзорциста в першу чергу в тому випадку, якщо людина хвора психічно, може погіршити стан стражденного.

Методику, яку екзорцист використовує для того, щоб виявити духа , можна також порівняти з лікуванням трансферентного неврозу. Поняття трансферу вперше ввів З. Фрейд, маючи на увазі під цим терміном перенесення пацієнтом на психотерапевта тих почуттів, які він раніше відчував до інших людей. Переносячи ці почуття, наприклад, страх або любов, на лікаря, хворий знову переживає їх. Невроз таким чином стає трансферентним – вивільнена енергія лібідо більше не повертається до пацієнта. Хворий вибудовує з психотерапевтом довірчі, близькі стосунки, завдяки чому стає можливим застосування методу трансферентного неврозу. Трансфер дозволяє сформувати певні відносини між лікарем і пацієнтом, кожен з яких грає строго відведену йому роль [47, с. 145].

Г. Елленбергер пише про характерні риси цієї методики [54, с. 47-48]:

- щире бажання пацієнта отримати допомогу;
- жорсткі вимоги по відношенню до психотерапевта;
- щире бажання психотерапевта допомогти хворому.

Важливим елементом в обряді екзорцизму є рапорт, або психотерапевтичний зв'язок. Рапортом називають емоційний зв'язок, що виникає між психотерапевтом і пацієнтом. Без такого типу зв'язку лікування не буде дієвим. Рапорт може виникати природньо, при умові, якщо не гальмується з боку будь-кого з учасників сеансу [89]. Під час екзорцизму аналогічний метод застосовує священик, що вселяє одержимому довіру не тільки як людина, що бажає позбавити його від недуги, а й як священнослужитель – людина, що володіє сакральним статусом, за визначенням більш високим, ніж статус одержимого (мирянина).

Як і у випадку з допитом одержимого екзорцистом, опитування хворого в практиці психотерапевта є ключовим. Саме зі слів пацієнта лікар може отримати уявлення про основні симптоми захворювання. Г. Елленбергер називав екзорцизм одним з коренів, з яких сформувалася сучасна динамічна

психотерапія. Науковець також називає екзорцизм добре структурованим видом психотерапії. На захист своєї гіпотези він наводив такі характеристики практики вигнання злих духів [53, с. 47-48] :

- екзорцист говорить не від свого імені, а від імені вищих сил;
- звертається до духу в урочистій манері;
- підтримує і підбадьорює одержимого і в той же час загрожує і перестерігає злого духа;
- підготовка екзорциста до обряду вигнання злого духа відрізняється тривалістю, складністю, нерідко включає в себе читання молитов. Необхідний також і піст;
- бажано, щоб екзорцизм проходив в священному місці, закритому приміщенні в присутності кількох свідків;
- екзорцист повинен змусити злого духа заговорити, після чого починається тривала дискусія, в кінці якої може бути укладена угода;
- екзорцизм може відбуватися досить довго, наприклад, від декількох днів до декількох років;
- відомі випадки, коли екзорцист не зміг вигнати злого духа або сам ставав одержимим.

Р.Х. Роббінс подає такий приклад допиту диявола екзорцистом [43,с. 344]:

«Зафіксувавши свій погляд на одержимому і поклавши свою руку на його голову, необхідно в цьому положенні таємно наказати дияволу, бо диявол сам є джерелом зла, екзорцист робить якийсь знак, привселюдно заявляючи одержимому: «Я, NN, священник Христа і церкви, в ім'я Ісуса Христа, наказую тобі, якщо ти знаходишся і ховаєшся в тілі даної людини, створеного Богом, або якщо ти якимось чином мучиш його, щоб ти негайного дав мені знак того, що ти дійсно володієш цією людиною ..., як ти робив колись, під час моєї відсутності, в звичній тобі манері». Потім екзорцист запитує ім'я диявола, їх кількість, причину одержимості, термін подальшого перебування диявола, якщо той не хоче йти, точний час, коли він увійшов у тіло.

Католицька церква також дозволяє здійснювати екзорцизм по телефону. Зазвичай – це читання короткої молитви. Зрозуміло, що таке вигнання демону не можна вважати повноцінним. Це стосується більше демонічної манії (обсесії), але не одержимості (посесії).

3.2.1. Структура і приклад молитви для вигнання диявола

Другий важливий етап обряду екзорцизму – власне читання молитов для вигнання духа з тіла одержимого. Чин екзорцизму вимагає від священика молитовної підготовки, знання фрагментів з Євангелій і псалмів. В даний час екзорцист може вибирати між двома чинами вигнання злих духів: з «*Rituale Romanum*» 1614 р. або «*De exorcismis et supplicationibus quibusdam*» 1999 р. Молитви з першого чину читаються латиною, з другого – рідною мовою.

Чин вигнання злих духів становить 11-й титул RR і складається з трьох розділів [2]:

- Перший – «*De exorcizandis obsessis a daemonio*» («Вигнання демона з одержимих») – перелік вимог і порад священика-екзорциста про проведення обряду вигнання злих духів. У цьому розділі також перераховуються ознаки одержимості.
- Другий розділ – «*Ritus exorcizandi obsesses a daemonio*» («Обряд вигнання демона з одержимого») – послідовність вигнання злого духа, що включає три молитви екзорцизму.
- Третя глава – «*Exorcismus in satanam et angelos apostaticos*» («Вигнання сатани і бунтівних ангелів») – чин вигнання сатани і бунтівних ангелів.

Молитви екзорцизму рекомендується читати з впевненістю і владністю, великою вірою, смиренням і вірністю, звертаючи увагу на те, які саме слова викликають негативну реакцію демона, що вселився в людину.

Під час обряду необхідно також цитувати Біблію. У рекомендаціях відзначається, що священик повинен продовжувати обряд до чотирьох годин і більше, поки не досягне належного результату. Окремо йдеться про те, щоб

екзорцист не призначав одержимому медикаментозне лікування, а у разі здійснення обряду над жінкою проводив екзорцизм тільки при свідках [28, с.151].

Молитва для екзорцизму з *Rituale Romanum* вважається основоположною в екзорцизмі в католицькому середовищі. Наведемо її текст в перекладі українською мовою:

I частина

Господи, у Якого є вічне милосердя і прощення, почуй благання наше і звільни цього раба Твого від гріховних пут.

Господи Святий, Отче Всемогутній, вічний Боже, Отче Господа нашого Ісуса Христа, Який побіжного тирана і відступника скинув у вогонь, Який послав Єдинородного Сина Свого в світ цей, щоб його вразити, скоро почуй і здійсни, так позбав людину, створену за образом і подобою Твоєю, від руйнування біса полуденного.

Даруй, Господи, залякування Твоє над звіром, що розорює виноградник Твій. Даруй впевненість рабам Твоїм, особливо мужньо боротися з лукавим змієм, та не осоромить він Тебе і так не скаже, як у випадку фараона, який вже сказав: «Я не знаю Господа і також Ізраїля не відпущу».

Простягни над ним Твою міцну правицю, щоб він вийшов з раба Твого та не наважувався більш утримувати полоненого, якого Ти зволив створити за образом і подобою Твоєю і в Сині Твоєму спокутувати, що живе і царює в єдності Духа Святого, Бог у віки віків.

Наказую тобі, дух нечистий, ким би ти не був, і всім спільниками твоїм, цього раба Божого одержимого, щоб заради таїнств втілення, пристрастей, воскресіння і вознесіння Господа нашого Ісуса Христа, заради послання Духа Святого і заради пришествя Того ж Господа на Суд, сказати мені ім'я твоє, день і годину твого відходу, з якою-небудь ознакою, і мені, служителю Божого, хоч і недостойному. Будь покірним і жодним чином не наноси шкоди цьому рабу Божому і оточуючим або їх майну.

II частина

Всемогутній Господи, Слово Бога Отця, Христе Ісусе, Боже і Господи всякої тварі, Який апостолам Твоїм дарував владу зневажати зміїв і скорпіонів, що серед інших чудових Твоїх заповідей зволив сказати «бісів виганяйте». Якого силою диявол з небес зійшов, немов блискавка, Твоє святе ім'я зі страхом і трепетом благаю, щоб Ти мені, недостойному рабові Твоєму, благоволив, дарувати прощення усіх моїх гріхів, дати постійну віру і силу, щоб я цього жорстокого біса силою Твоєю відважно і безпечно атакував; через Тебе, Ісусе Христе, Господи Боже наш, прийдешній судити живих і мертвих, і світ вогнем.

Боже і Отче Господа нашого Ісуса Христа, закликаю ім'я святе Твоє і милістю Твоєю благаю старанно, щоб Ти проти цього і всілякого нечистого духа, який мучить цього раба Божого, зволив надати мені допомогу. Заради Того ж Господа нашого Ісуса Христа, що живе і царського з Тобою у єдності Духа Святого, Бог на віки віків.

Боже, Творець і Захисник роду людського, Який створив людину за образом Своїм, поглянь на раба Твого, який захоплений лукавством нечистого духа, якого противник древній, споконвічний ворог землі, страхом жаху охопив і свідомість людини скував, жахом обурих і страхом сум'яття боязні переслідував.

Віджени, Господи, силу диявольську і брехню підступів його усунь, та нехай біжить удалину нечестивий спокусник, хай буде знаменням імені Твого (на чолі) раб Твій захищений і душею і тілом безпечний.

(Перехрестити груди біснுவатого 3 рази). Ти грудей його нутро зберігаєш. Ти в утробі правиш. Ти серце зміцнюєш. Нехай згинуть в душі спокуси вражі. Даруй, Господи, до цього призивання імені Твого ту благодать, щоб той, хто там жахав, в страху втік би і переможений відступив, а сей раб Твій міг би з щирим і чистим серцем і благим помислом служити Тобі належним чином. Через Господа нашого Ісуса Христа, що живе і царського з Тобою у єдності Духа Святого, Бог на віки віків.

III частина

Боже Небесний, Боже землі, Боже ангелів, Боже архангелів, Боже пророків, Боже апостолів, Боже мучеників, Боже дів, Боже, що має владу дарувати життя після смерті, упокоєння після праці, бо крім Тебе немає іншого Бога і не може бути істинного, крім тебе, Творця неба і землі, Який є істинний Цар, і Його ж царству не буде кінця. Смирено благаю велич Твоє, щоб Ти зволив цього раба Твого звільнити від нечистих духів. Заради Христа, Господа нашого.

Молимося Тобі, Боже Всемогутній, щоб дух беззаконня більш не мав влади над цим рабом Твоїм, і нехай біжить і не повертається. Так Господи, за Твоїм велінням Тільки добро й світ Господа нашого Ісуса Христа, Ним же ми викуплені, і від усілякого зла та не будемо боятися, бо Господь з нами, живе і царює з Тобою у єдності Духа Святого, Бог на віки століть.

У перекладі можна прослідкувати наступні словосполучення: «заклинаю тебе», «так будеш викоренений», «тобі велить», «слухай і трепещи», «бійся Його», «Вийди». Відносно диявола вживається безліч негативних іменувань: «нечистий дух», «всіляка вража сила», «ворог віри», «ворог роду людського», «той, що несе смерть», «викрадач життя», «порушник справедливості», «корінь зла», «палій вад», «звідник людей», «зрадник народів», «збудник заздрості», «джерело походження заздрості», «причина розбіжності», «збудник скорбот». Такі літературні прийоми зумовлювали безпосередній вплив на одержимого і посилювали ефект від процедури екзорцизму.

«De exorcismis et supplicationibus quibusdam» – другий приклад чину екзорцизму, що став редакцією Римського Ритуалу. На відміну від *Rituale Romanum*, молитви з *De exorcismis* ... можна читати рідною мовою, а не латиною. Він викликав неоднозначну реакцію священнослужителів. Зокрема Габріель Аморт відзначав, така редактура відбувалась без участі практикуючих екзорцистів і, відповідно, позитивного результату не варто очікувати від цієї процедури. Аналіз молитов з *De exorcismis et supplicationibus quibusdam*

показує, що там фігурують перш за все форми звернення до Бога, а не до Диявола.

Екзорцисти стверджують, що диявол не любить латину, тому краще використовувати латинські молитви. Це і зумовлює, з одного боку, несприйняття священниками чину *De exorcismis*...

Вигнання бісів *DESQ* складається з двох частин – великого і малого екзорцизму. Малий, або приватний екзорцизм може відбуватися під керівництвом священника усіма віруючими в моменти спокус. Незважаючи на те, що молитви малого чину спрямовані на звільнення людини від демонічного впливу, їх не можна вважати екзорцизмом в повному розумінні цього слова, оскільки вони не містять формули звернення по відношенню до диявола, які присутні в повному обряді екзорцизму. До молитв малого екзорцизму також можна віднести молитви, що читаються під час хрещення.

На відміну від чину великого екзорцизму, малий екзорцизм не супроводжується рядом додаткових обрядів і молитов. Великий чин екзорцизму являє собою окремий обряд, обрамлений початковими і заключними обрядами. Варто відзначити, що навіть підготовка священника до обряду за *DESQ* не передбачає таких відповідальних дій, як за Римським Ритуалом. Великий екзорцизм відбувається в присутності свідків, тому чин включає молитовні діалоги з ними. В залежності від обставин, екзорцист може прочитати один або кілька псалмів або окремі вірші з них, а також уривок з Нового Завіту.

На відміну від чину з Римського Ритуалу, за *De exorcismis et supplicationibus quibusdam* екзорцист має право не тільки обирати псалми самостійно, євангельські читання, а й формули молитов екзорцизму.

Висновки до розділу

Екзорцизм в католицизмі – це досить поширене явище, що практикувалось з давніх часів. Першим екзорцистом в християнській традиції вважався Ісус Христос і, відповідно, екзорцисти того часу слідували його прикладу – виганяли злого духа молитвами і постом. На той час чіткого

ритуалу не було, лише згодом у 1523 р. Альберто Кастелані видав «*Liber sacerdotalis*», що стала основним молитовним джерелом для процедури екзорцизму. У 1614 р. був опублікований «*Rituale Romanum*» (Римський ритуал), яким користуються і до сьогодні. У 1999 р. папа Іоан Павло II опублікував «*De exorcismis et supplicationibus quibusdam*», але він викликав неоднозначні відгуки у священнослужителів.

З розвитком самого християнства, важливим елементом віровчення ставала і християнська демонологія, що зуміла поєднати у собі елементи старозавітніх уявлень, вірування в духів, що були поширені в Римській імперії, елементи язичницьких скандинавських культур і нові ідеї, пов'язані з християнським світосприйняттям. Уособленням зла стає сатана. Але від початку чіткого його зображення в християнстві не було. Лише від Середньовіччя диявол набуває візуалізованої форми, комбінуючи у собі зооморфні та антропоморфні риси, що разом створюють моторшну картину.

Демонологія набуває розквіту за часів Середньовіччя – саме тоді священнослужителі, богослови, теологи, інквізитори розробили повний концепт демонології, класифікували їх за різними критеріями. Класифікацією демонів займалися І. Вайєр, Альфон де Спина, Генрі Хеліуел, король Джеймс, Себастьян Міхаеліс. Сучасні дослідники вказують на те, що часто подібні роботи містили суб'єктивізм та інші часом абсурдні здогадки.

Обряд екзорцизму – це відповідальний процес, що вимагає значної підготовки екзорциста і одержимого. Детальні рекомендації, молитви і бажаний перебіг процедури описані в *Rituale Romanum*.

Екзорцизм зазвичай поділяють на два етапи, з яких перший – це допит духу, а другий етап – це читання молитов для його вигнання.

Важливим елементом є самі молитви для екзорцизму. Приклад, поданий в Римському ритуалі має обов'язково читатися латиною. Літературні і стилістичні прийоми, що використовуються там, зумовлюють більший вплив як на одержимого, так і на священника і, відповідно, покращують ефективність самої процедури.

Наразі і священники і релігієзнавці стверджують, що релігія і сакральне втрачає свій авторитет серед людей. Екзорцизм часто викликав суперечності як в наукових колах, так і в релігійних. Окремі науковці і священнослужителі апелювали до того, що демономанія і подібні речі штучно нав'язуються суспільству і все йде до того, що люди стали більше боятися диявола, ніж Бога. Авторитет божественного нівелюється і це зумовлює, з одного боку виникнення сект і культів, що підривають церковний авторитет.

РОЗДІЛ 4. ЕКЗОРЦИЗМ У ПРАВОСЛАВ'І

4.1 Історичний теоретико-практичний контекст православного екзорцизму

Феномен одержимості або «біснування» був присутній в поглядах Православної Церкви з моменту її становлення. З точки зору християнського вчення, причина цього явища полягає у вторгненні нематеріальних сил зла в повсякденне життя [70, с. 55- 62]. Вперше Василій Великий у IV ст. прописав ритуал екзорцизму. Після IV ст., все рідше згадуються екзорцисти чи екзорцизми, хіба що у функціях священників [64, с. 72-74].

Історії, що стосуються вселення злих духів в людей або їх вигнання, зазвичай розглядаються в двох різних, багато в чому діаметрально протилежних аспектах. З одного боку, контекстом для їх розгляду і тлумачення є християнське вчення про демонів як занепалих ангелів, що були скинуті з небес слідом за своїм вождем – дияволом. Спочатку створені благими і чистими, вони внаслідок непослуху (або, по іншим тлумаченням, внаслідок гордині) виступили проти Бога, відступили від Нього і стали Його ворогами. Їх головна мета полягає в постійній протидії благій волі Божої. Вони – носії абсолютного зла, повністю позбавлені здатності або можливості робити добро. На людей вони діють по-різному: спокушають їх, відвертають від Бога, залякують, схиляють до гріха, змушують робити божевільні вчинки. Вони можуть впливати як ззовні, так і зсередини, в тому числі через навіювання людині гріховних помислів [33, с. 132].

Злий дух, згідно з християнським уявленням, може вселитися в людину і стати його alter ego (другим я). Більш того, в людини може вселитися відразу кілька або навіть безліч бісів. Це уявлення ґрунтується на таких євангельських свідченнях, як розповідь про вигнання легіону демонів з біснுவатого (Мк. 5: 9). І історія про Марію Магдалину, коли Ісус вигнав з неї сім бісів (Мк. 16: 9) [9].

З іншого боку, євангельські розповіді про вигнання бісів нерідко трактуються через призму раціоналізму і скептицизму, який заперечує існування бісів на тій підставі, що їх буття не відповідає «релігії в межах тільки розуму». Це характерно не тільки для раціоналістів XIX ст. Великий філософ-екзистенціаліст К. Ясперс приходить до висновку про невідповідність віри в демонів тому, що він називає філософською вірою [34, с. 42-43].

Насправді, багато ознак біснування, що описані в Євангеліях, схожі на симптоми різних психічних хвороб, таких як істерія, параноя, маніакальний синдром, психоз, епілепсія, лунатизм, шизофренія.

З початком поширення християнства на Русі, на ці землі проникають перші роботи християнських аполегетів і житійні повісті, що мали яскравий західний контекст. Але якщо західна церква сприймала екзорцизм і активно його практикувала, то православ'ю це не було притаманно від початку. Чітко дати відповідь в якій формі в ранньому Середньовіччі проводився ритуал екзорцизму майже неможливо. Джерела того часу, в яких міститься інформація про одержимих – це требники і житія – були жорстко регламентовані канonom, з одного боку і зазнали серйозного західного впливу з іншого боку.

Одну з перших згадок про вигнання біса можна віднайти в Києво-Печерському патерику (XIV ст.): « І за його строге життя Господь подарував Лаврентію силу сцілювання. І привели до нього одержимого з Києва, але відлюдник не зміг вигнати біса з нього, бо той був досить лютим» [79, с. 32-45].

Тим не менш, згадки про православний екзорцизм можна віднайти у деяких джерелах. Їх можна класифікувати за наступними групами:

- *Кормчі книги* (Номоканон, Законоправильник) – це збірки, що включали в себе канони церкви: правила Святих Апостолів, канони 6-ти Вселенських соборів і 10-и помісних соборів, правила 13-ти Святих Отців, основний корпус канонічних правил («Синтагма»). Кормчі книги потрапляють на Русь з Візантії в південно-слов'янських перекладах. Вони зазнавали змін і переписування, але, не дивлячись на це, статті, що стосуються

бісоодержимості, стають одним із головних джерел інформації стосовно питань екзорцизму.

- *Життя та іконографія.* Саме життя ставали джерелами практичних знань в контексті вигнання бісів для священнослужителів. Сюжети екзорцизму досить часто можна зустріти в цій групі. До прикладу, в житії св. Миколая Мирлікійського з 23 чудес 14 – це чудеса, пов'язані з вигнанням бісів. Чотири чуда вигнання бісів містяться і в житії Іоана Богослова, два в житії Сергія Радонежського, сім в житії Сави Сторожевського і т.п. Показовим також є той факт, що якщо в житії святого містилась інформація про зцілення бісоодержимого, то воно обов'язково зображалося на його іконі. Досить часто описувалися навіть випадки «посмертного зцілення» – тобто одержимий, перебуваючи біля мощів або місця святого, звільнявся від влади демона. Описані також і молебні, процес окроплення святою водою задля звільнення стражденного від духу. Найхарактернішими ознаками одержимості, згідно з житіями, можна вважати «буйність», зміну мови і тембру голосу, страшні муки. На зображеннях того часу також можна побачити, як одержимий б'є себе і оточуючих або як його тримають одразу декілька людей.

- Третій тип джерел – це *слов'янські требники*, що запозичили деякі заклинальні молитви з грецьких Евхологій. Проблема цих джерел полягала у тому, що вони майже не давали практичних настанов як здійснювати сам обряд, а містили лише молитовні аспекти. Але однією із праць, в якій описана послідовність чину екзорцизму є «Требник» Петра Могили (1646). Він включає ряд дій і молитов, покликаних звільнити стражденного від демонів. Молитви, що містяться у Требнику походять ще з IV ст.. молитва до Господа про очищення від демона; прохання допомоги Божої на сварку з демоном; молитви заклинальні Святого Іоанна Златоуста; молитви заклинання Великого Василя до страждених від демонів; заклинання – заборона Святого Григорія Чудотворця; молитва Святого Великомученика Кипріяна; молитва Священномученика Кіпріана; молитва від чародійства; заклинання Святого Григорія Богослова від духів нечистих; молитва на відігнання нечистої сили; молитва від чарів;

молитва від чаклунства і дій лукавого; молитва на відігнання дійств лукавого; молитва подячна про вигнання диявола [8].

У 1662 р. за патріарха Іоасафа II був виданий російський требник, що став своєрідним перевиданням требника Петра Могили.

Якщо розглядати православні требники як книги, що фіксують «канонічний» порядок дій в вигнанні демонів, то варто зауважити, що вони не містять чіткості. Вибір авторитетного джерела за правилами виконання ритуала не визначався церквою. Орієнтуючись на місцеву монастирську традицію і особисті переконання, священник в кожному випадку повинен був самостійно визначати, що потрібно вважати «каноном». В цьому сенсі Требники були тільки потенційними джерелами інформації. Священник, що бажав звільнити одержимого від демона, міг використовувати молебну послідовність з Требника Петра Могили або самостійно проводити обряд, керуючись набутими знаннями та інтуїцією. «Молитви від бісів» можна зустріти у більш ранніх джерелах, таких як Евхологтон Серапіона Тмуїтського, Апостольські постанови, Синайський євхологій. Багато істориків церкви вважають, що «Требник» писався під значним католицьким впливом, а власне православній богослужбовій практиці ідея екзорцизму чужа. Петро, будучи першим митрополитом після переходу верхівки православної ієрархії в унію в кінці XVI ст., відновлював православ'я в Україні майже з нуля і користувався тими письмовими джерелами, які мав під рукою – тобто переважно католицькими [86].

На Русі, в період раннього чернецтва і пустельників, проблемам протистояння злим духам і одержимості не приділялося такої уваги, як на Середньовічному заході: докладний опис інфернальних реалій не був властивим сподвижникам, адже ті були зосереджені переважно на внутрішніх помислах, боротьбі з пристрастями і духовному житті. У цьому полягає основна відмінність позиції православної церкви щодо одержимості злими духами від католицизму [70, с. 57]. Особливістю православної традиції вигнання демонів також можна вважати і відсутність чіткої регламентації взаємостосунків

священника і одержимого. Так як офіційний чин екзорциста в православній церкві був відсутнім, саме становище того, хто виганяє бісів залишалось невизначеним. Точніше, «вигнання бісів» не набувало обов'язкового характеру для того чи іншого ієрея. Православна церква не забороняла виганяти демонів, і подібна діяльність залишалась в сфері особистої компетенції священнослужителя.

Якщо порівнювати симптоми бісоодержимості в релігіях християнської гілки, то всі вони схожі між собою. За християнським уявленням, ознаками одержимості під час молебню є прокльони на адресу Бога, церкви і святих; припадки, судоми, кашель; дивна поведінка і відсутність почуття сорому; непереносимість святої води, прояв можливості розмовляти на різних мовах; думки про самогубство або вбивство; також одержимі нерідко говорять від імені біса, що вселився в них.

У різні періоди церква не вчиняла жодної політики стосовно чіткої регламентації обряду. Впродовж XIII-XX ст. православна позиція по відношенню до одержимості і чудес зцілення неодноразово змінювалась. У XVIII ст. в період активної боротьби із забобонами, одержимість вважалась однією з них, тому Синод скептично ставився до повідомлень про «чудотворне зцілення» біля святинь і вигнання бісів священниками. Але в той же час, офіційних заборон на проведення самого ритуалу екзорцизму не було. Випадків покарання священників зафіксовано також не було. Виключенням ставали догани священникам.

У другій половині XIX ст. ритуал екзорцизму потрапляє в поле дискусій між психологами і священниками. В найгострішому вигляді медична точка зору на бісоодержимість і звільнення від неї була викладена приват-доцентом Токарським [70, с. 4] :

1. Існуюча форма процедури вигнання демонів з хворого, що практикується наразі, є неприпустимою;
2. Вона підтримує та стимулює існуючі припадки та посилює їх;

3. Вона викликає шляхом наслідування припадки у людей, що є схильні до того, але не мали ознак хвороби раніше.

Реакція священників на подібні заяви не була позитивною, і, відповідно, спричинила ряд негативу у бік науковців, що підтримували таку позицію. Але навіть це не повпливало на якісні трансформації в обряді екзорцизму в лоні церкви.

Ця ситуація призвела до того, що в XIX ст., коли обряд вигнання бісів набуває популярності в колах духовенства і залучається підтримкою і погодженнями з боку церковного керівництва, сама процедура зцілення мала досить велику кількість варіантів її проведення. Чіткої і стандартної формули не існувало. Проаналізувавши матеріал тих часів, можна дійти висновку, що ритуал екзорцизму завжди супроводжувався читанням молитов. Але, знову ж таки, кожен священник самостійно вирішував що читати і якими діями супроводжувати обряд. Демонів виганяли молитвами «Отче наш», «Царю Небесний», «Достойно є», «Да Воскресне Бог», а також окремими уривками з Євангеліє, Псалтиря [41, с. 303]. Використовували також уривки з Требника Петра Могили, підкріплючи ефект також і широким спектром ритуальних дій: помазування елеєм, окроплення святою водою, побиття чотками, прикладання до хреста.

У православній церкві священнослужителів, що могли виганяти демонів, завжди було небагато. Одним з них був святий Іоанн Кронштадтський (1829-1908). Він володів великою духовною силою, і тому для вигнання демона досить було сказати: «Вийди!». Існує безліч свідчень про зцілення ним біснுவатих [35, с. 48].

Святі отці, що виганяли бісів і ввійшли в історію православної церкви, як той же Іоанн Кронштадтський, не могли це робити з будь-яким православним, а лише з тими, на кого їм вказував сам Господь. При цьому вони не здійснювали особливого обряду, а зцілювали біснуватих виключно своєю щирою вірою і молитвою, часто внутрішньою. Святителі Василій Великий та Іоанн Златоуст читали молитви вголос, а також здійснювали таїнства покаяння, соборування і

Євхаристії. Господь забороняв говорити з одержимими і святі отці не радили слухати їх і входити в будь-який контакт з демонами, адже під час відчитування біси отримують повну свободу і мають змогу «проповідувати», вводити присутніх в оману, заражати їх своїм духом лукавства, гордині, плотських пристрастей і т.п [66, с. 164].

Важливим елементом розвитку традиції екзорцизму в православному середовищі є також етап ототожнення бісоодержимості і зурочення. Це свідчить про тісний взаємозв'язок елементів народної фольклористики і церковного життя. На відміну від західної Європи, де екзорцизм вже був чітко поставлений в дискусійне поле в XV-XVI ст., на українські землі ця практика дійшла аж в XVIII-XIX ст. Природньо, що проекція картини цього часу на більш ранні періоди не була коректною. Аналіз ситуації XVIII-XIX ст. показує, що були задіяні і різні синонімічні конструкції для пояснення бісоодержимості: «клікота», «ікота», «зглаз». Така термінологія активно використовувалась священниками.

Характерно, що багатовікова історія християнства на Русі знає вкрай мало прикладів, подібних із західними «демонологічних епідеміями». Православна церква не мала спеціального «відомства» або окремо призначених духовних осіб, в обов'язки яких входило б вигнання бісів. В першу чергу це було пов'язано з позицією православної церкви по відношенню до божевільних, вираженої в поблажливості до людської немічі, закликів до піклування і заступництва [26, с.62]. В період поширення християнства на Русі посада екзорциста була також маловідома з причини відсутності встановлених правил щодо проведення цього обряду.

У кінці XIX ст. широкого поширення набуває медична модель пояснення бісоодержимості. Вона знаходить своїх прибічників і серед духовенства. Велика кількість духівників починають сприймати бісоодержимість як притворство чи забобони, або як хворобу, яку потрібно лікувати не в церквах. Але скептичні погляди священнослужителів не заважав простим людям звертатися до них за вчиткою. Специфіка таких ситуацій також полягала у

тому, що дії священника отримували різну оцінку ієреєв і прихожан. Варто зауважити, що подібні елементи створювали чи не єдиний по суті своїй обрядовий фон, до якого був залучений як священник, так і самі прихожани.

Такі елементи життя пастви і священника дають підстави для виникнення форм змінених станів свідомості. Це спричинює також і своєрідну зміну ролей: екзорцистами стають і знахарі, чаклуни та ін. Звернення до священника стає не виключною мірою, а однією із можливих дій для усунення бісоодержимості. Знахарі тут відіграють теж не останню роль, як і поїздки до різноманітних священних місць. Окрім таких практик, також і бували випадки, коли демонів виганяв хтось з людей не залучених ні до церковного життя, ні до чаклунства. Попов описує, як старець лікував бісоодержимого. Він прийшов до хворого додому, читав над тим молитви декілька днів, окурював приміщення ладаном, годував його просфорами і поїв лише водою. Часом до таких процесій залучали і старообрядців [41, с. 78-96].

Фактично, можна прослідкувати наскільки роль священника асимілюється в народі, вбираючи в себе різні культурні традиції. Через такі трансформації, сам термін «вичитка», що позначає звільнення душі стражденного від демонів, комбінує в собі елементи народного і церковного, адже вичитують (молитвами) не лише священники, а й люди з народу.

Процес «фольклоризації» елементів церковного життя безпосередньо мав взаємний вплив на формування традиції екзорцизму в православному середовищі.

Сьогоднішнє суспільство переконане, що одержимості або взагалі не існує, або є феноменом далекого минулого: відповідно, велику кількість одержимих в Євангеліях пояснюють або фантазією євангелістів, або особливостями культурного середовища, в якій жив і діяв Ісус. Одержимість, що описана в Євангеліях, в наш час сприймається перш за все як соціокультурний феномен: в часи Ісуса люди щиро вірили в те, що оточені злими духами, а тому сприймали різні психічні хвороби як прояви злих сил [67, с. 236].

Тим часом в церкві зберігається очевидність цього феномену і він не піддається сумнівам: про це свідчать випадки екзорцизму, що відбуваються в наші дні. Точніше, зберігається та соціокультурна інтерпретація цього феномена, яка мала місце за часів Ісуса і втрачена в сучасному секулярному суспільстві.

З іншого боку, зовсім не випадково Ясперс в середині XX ст. бив на сполох з приводу відродження демонології. Наш час характеризується підвищеним попитом на екстрасенсів і цілителів, інтересом до гороскопів, ворожіння й іншим забобонам. Інтерес до одержимості характерний і для сучасної популярної культури, зокрема для кінематографу, в якому зображення паранормальних явищ, що мають, з релігійної точки зору, демонічну природу, стало буденністю [67, с. 247].

Головним противником одержимості в сучасному соціокультурному середовищі є, як це не дивно, не раціоналістичний світогляд, не атеїзм або агностицизм, а церква. Впродовж століть церква боролася з забобонами, застерігаючи людей від них саме тому, що бачить в них простір для дії демонічних сил, що представляють реальну загрозу не тільки духовного життя людини, але і його психіці.

Для церкви наявність в світі диявола і бісів є такою ж очевидною і незаперечною реальністю, як наявність в людині душі. При цьому церква не тільки не залякує людей дияволом і бісами, але, навпаки, закликає не боятися їх. За словами римського християнського письменника III ст. Лактанція, демони можуть завдати шкоди «тільки тим, хто їх боїться, кого не прикриває могутня і вища рука Божа, хто не посвячений у таїнство істини». Що ж стосується віруючих, то чи не вони повинні боятися демонів, а, навпаки, демони боятися їх [50, с. 53].

4.2. Сучасні практики екзорцизму на території пострадянських країн

Практики екзорцизму в Україні – це досить поширене явище. Воно є локальним і подібні обряди проводять далеко не всі священники і не у всіх храмах. У православному церковному осередку процес вигнання духів не називаються екзорцизмом, а надають перевагу називати цей обряд вчиткою, чином вигнання злих духів або молебнем про недужих.

Досить часто вчитки і оздоровчі молитви проводять в Київській області, Тернопільській, Львівській, Івано-Франківській та Одеській. В Україні найвідомішим екзорцистом був отець Василь Вороновський з церкви Святого Михайла у Львові, але у 2014 р. він помер. Зараз сеанси екзорцизму проводяться в багатьох церквах України, в тому числі в Києво-Печерській і Почаївській лаврі. Відомим місцем паломництва страждених людей є монастир в селі Колодіївка Тернопільської області. Сільські екзорцисти працюють безкоштовно, вважаючи це своїм обов'язком [78].

«У середині 80 рр. ХХ ст. в країні посилювався інтерес до різних окультних вчень і у той же час почало відроджуватися релігійне життя. Багато людей зацікавилися екзорцизмом, організовувалися цілі паломництва «до старців на вчитку». І у людей поступово сформувалося неправильне ставлення до вигнання бісів. Багато для духовного зцілення почали вважати більш важливою вчитку (молебень на вигнання злих духів). Але це – допоміжний засіб. Перш за все – таїнства сповіді і причастя, щоденні молитви, боротьба з пристрастями, такими як постійне просиджування біля телевізорів, обжерливість, блуд, гордія тощо. Але замість цього просто йшли на вчитку і ставали посміховиськом, іграшкою в руках диявола. Під час молебнів вони кричали і корчилися, але біси їх не залишали» – розповідає монах Києво-Печерської Лаври ігумен Лонгін (Чернуха) [74].

Ще у ХХ ст. екзорцизм активно практикували в монастирі «Китаївська пустинь». Зараз же великою популярністю користується храм Благовіщення Пресвятої Богородиці в Бортничих. Місцевий отець Варлаам лікує від пияцтва, зглазів. Але сам 70-річний священник говорить так: «Не я допомагаю. Я лише читаю молитви, і по вірі вашій нехай буде вам. Бувають і страшні моменти:

люди кричать, корчаться. Багатьох до мене присилають екстрасенси, цілителі. А я служу, заспокоюю їх, молю Бога про зцілення» [74].

Найавторитетніший львівський борець з бісами – отець Василь Вороновський, священнослужитель в церкві святого Михайла. 80-річний священник з півстолітнім стажем займається екзорцизмом вже тридцять років. За цей час він навчився відчувати «тих, хто не в ласці Божій» кінчиками пальців – маже миром хрест на чолі у прихожан, і стверджує, що коли доходить черга до одержимих – руку починає поколювати. Василь Вороновський говорить, що демон зазвичай являють себе у вигляді вогню. У день обряду священник постує. Мовляв, на ситий шлунок диявол може нашкодити [74].

Портал новин UA NEWS у статті від 13 грудня 2018 р. повідомляє, що в Свято-Благовіщенській церкві можна пройти процедуру екзорцизму за 100 гривень. Напередодні треба причаститися, а на саму процедуру прийти на голодний шлунок. У Свято-Іллінському чоловічому монастирі виганяють бісів по вівторках, четвергах і суботах. Перед цим, заздалегідь, також потрібно отримати благословіння, а безпосередньо перед процедурою – купити свічку. Тут також попросять зробити благодійний внесок у розмірі 30 грн. Крім власне екзорцизму, православні храми проводять так звані вичитки і оздоровчі молитви [93].

Єпископ Павло (намісник Києво – Печерської Лаври) в інтерв'ю для порталу Ставрос від 11 липня 2012 р. стверджував: «Екзорцизм практикують задля залучення прихожан в порожні храми розкольники з УПЦ КП і УАПЦ. Крім того, з'явилися обманщики, які надягають ряси і влаштовують показові шоу з вигнанням демонів. Розвелось безліч «матінок» що практикують чаклунство, що покликане звільнити хворого від мук. Але тільки люди, що не залучені до життя церкви, можуть вірити в подібні речі» [86].

Єпископ Дніпропетровської єпархії УПЦ КП Симеон (Зінкевич) до практики екзорцизму ставиться негативно, але є окремі випадки серед представників духовенства, що практикують подібні речі. «Краще просити допомоги у Бога, але самотійно краще не намагатись вигнати диявола, адже це

небезпечно для здоров'я. В дуже рідких випадках екзорцизм практикують у монастирях монахи, які мають суттєвий духовний досвід, старці. Але вони не потребують такої реклами в об'явах на стовпах чи у відеороликах, бо паства свого пастиря знає. Церква – це не бізнеспроект, хоча дехто й намагається використовувати її ім'я в таких цілях», – стверджує священник [84].

18 грудня 2017 р. на порталі новин Vesti UA з'явилась стаття, про те, що в Україні відкрилась школа екзорцизму. Запрошують представників різних віросповідань і навіть атеїстів і обіцяють навчити виганяти бісів з людей, предметів і цілих поколінь. Оголошення про набір в школу з'явилося в соцмережі Фейсбук. Менеджер школи розповіла жерналістам, що вчити «проганяти бісів» готові всіх аби оплата була внесена вчасно. Гарантій не дають – кажуть: або за 4 дні людина навчиться всьому і відразу, або у неї не вийде, що значить, що бажання було не настільки велике. Вартість курсу 11 500 гривень, але якщо зараз внести передоплату то вартість знизиться до 10 500. Школа міжнародна, раніше працювала в Росії та інших країнах, а зараз є попит в Україні .

«Учитель» запевнила журналістів, що практикує екзорцизм більше 10 років. Головний наставник цієї школи – Е. Клебан 12 років відсидів у в'язниці за пияцтво і хуліганство. У тюрмі дізнався Бога і з того дня служить Ісусу. Там же він уві сні побачив і демона, який був схожий на троля з фільму «Хоббіт», і вирішив, що виганяти нечисть з людей – його обов'язок. «Учитель» стверджує, що в в одному тілі може уживатися безліч демонів. Жадібність, егоїзм – це теж прояв демона, але від цього можна вилікувати. Буває демон фінансів, яким одержимі політики. З них теж можна демонів виганяти, але це бажання повинно бути масовим [74].

14 лютого 2013 р. на порталі новин ТСН з'явилося повідомлення про небезпечні дії екзорцистів в монастирі під Чернівцями. Обряд над дівчиною Юлею, що була одержима демонами за словами священників, відбувався в підвалі монастиря. Священики робили з дівчинкою щось незрозуміле з точки зору звичайних церковних обрядів. За словами рідних, дівчинка кричала, що їй

боляче – священики били її якимось предметом. Після ритуалу дівчину доставили до психіатричної лікарні. Вона зовсім втратила пам'ять, забула, хто вона і звідки, повторювала тільки три слова: монастир, Веніамін і Марія. Лікарі поставили діагноз «шизофренія», але пояснили, що це насправді не її діагноз. Чим була хвора Юля, ніхто так і не зрозумів. Незабаром її знайшли повішеною [90].

Росіяни теж активно практикують екзорцизм і звертаються до священників за допомогою. Вони їздять на вичитку до церкви і ходять на індивідуальні сеанси екзорцизму. Іноді боротьба з демонами триває роками і навіть десятиліттями. При цьому серед медичних фахівців є ті, хто не виключає, що люди можуть бути одержимими, а деякі священики борються з духами в парі з психіатрами.

У Росії всього кілька людей мають право проводити вичитку. Найвідомішим екзорцистом є архімандрит Герман (Чесноков) зі Свято-Троїцької Сергієвої Лаври (м. Сергієв Посад). Чин вигнання батьком Германом злих духів з людини записаний на відео з особистого благословення Святішого Патріарха Алексія II і викладений на платформу Ютуб. Вичитка в Сергієвому Посаді проходить три рази в тиждень: по п'ятницях, суботах і неділях. Довгий час Герман був єдиним священиком в Росії, якому РПЦ офіційно дозволила проводити вичитку. Чин вигнання починається з проповіді, в якій пояснюється, звідки в людях взагалі беруться демони і біси. Демонізм завжди впливає на здоров'я людини, стверджує архімандрит: у одержимого піднімається тиск, виникають проблеми з серцем, астма, закупорюються пори – особливо у жінок. Порятунком від демонів і нечистих сил є праведний спосіб життя і молитви [78].

Ієромонах Парфеній, помічник ігумена Валаамського монастиря переконаний, що бурхлива поведінка людини зовсім не обов'язково є показником одержимості. «Бісоодержимість – це захворювання психіки, а не захоплення душі демонами. Люди починають кричати, щоб привернути увагу до себе, їх відразу хапають, кроплять водою родичі, батьки.

Священнослужитель пояснює: одержимість – це вселення в людину розумної нематеріальної суті, яка починає людиною маніпулювати і керувати. Людина не може усвідомлювати сама себе і в моменти загострення її поведінка буде непередбачуваною. А коли прийде до тями, навіть пам'ятатиме, що робила. Демон може проявляти себе коли діти, наприклад, говорять дорослими голосами або жінки починають говорити чоловічим басом. Часто одержимий може говорити мовою, якої не знає, може бачити майбутнє.

Чин вичитки – індивідуальний. Священик повинен проводити його один на один з одержимим, а не перед натовпом. Ієромонах вважає таке масове залучення до обряду неправильним і зазначає, що сама православна вичитка не притаманна цій релігійній традиції, адже такі таїнства, як сповідь, причастя, соборування повністю компенсують необхідність екзорцизму. Якщо людина воцерковлена і знає, у що вірить і чому вірить, такі люди більше перебувають під божим захистом [78].

Причиною появи духів може бути порушення духовних законів самою людиною, або гріхи батьків. Священнослужитель підкреслює: людині, що звернулася зі скаргою на одержимість, спершу потрібно відвідати лікарів. Медики повинні переконатися, що його стан і поведінка не обумовлено психічними розладами.

У 2017 р. патріарх Кіріл говорив, що вигнання бісів допомагає людям з психічними захворюваннями. За його словами, «фахівці в області психіатрії зустрічаються з такими психічними явищами, які не можна пояснити хворобою». Думки фахівців розділилися: хтось вважав вичитку середньовічною практикою, а хтось визнав, що в деяких випадках вона потрібна [82].

Так, головний психіатр Петербурга Олександр Сафронов стверджував, що в науковому центрі інституту психіатрії РАН є лабораторія, яка займається виключно питаннями взаємодії офіційної психіатрії та РПЦ. Професор психіатрії Олександр Коцюбинський розповів, що одержимість – це частина невротичних розладів, істерії і нарцисизму, а також епілепсії, біполярного розладу і шизофренії. Він назвав висловлювання патріарха «негативним для

психпрофілактики». Коцюбинський порівняв ефективність екзорцизму з плацебо і заявив, що обряд може завдати лише шкоди. Людина, яка переконана, що одержима бісами, повністю знімає з себе відповідальність за своє лікування, в той час, як лікування психічно хворого – це завжди спільна праця лікаря і пацієнта. Крім цього, екзорцизм перешкоджає своєчасному початку лікування, оскільки створює у хворих невірне уявлення про природу розладу. В результаті хворий не вживає необхідних ліків, замінюючи їх молитвами або сеансами екзорцизму [78].

У Свято-Різдвяному чоловічому монастирі (с. Трескін Колишлейського району Пензенської області) вичитку проводить ігумен Кронід (Петров); в храмі св. мученика Іоанна Воїна на Зиряновке (м Новокузнецьк) – протоієрей Василь Ліхван; в храмі Архангела Михайла (Республіка Татарстан, Дрожжанівський район, с. Старе Чекурское) – о. Олег (Волков). У Свято-Миколаївському храмі (Республіка Башкортостан, м Стерлітамак) молебні проводив архімандрит Симеон (Кувайцев), що вмів працювати з великими групами людей. Молебень починався з бесіди, яка могла тривати до півтори години. Отець Симеон прагнув встановити контакт з кожним і одночасно з усіма, зібрати натовп в єдине ціле. Тільки об'єднавши людей, заволодівши їх увагою, священник переходив до молебню. Промовляючи молитви, він, торкаючись до голів присутніх, рухався від однієї людини до іншої. Закінчувався молебень рясним окропленням святою водою, і на обличчях віруючих завжди з'являлися посмішки. Батько Симеон користувався великою любов'ю і повагою парафіян. На його недільні літургії в храмі Михайла Архангела в невеликому селищі Роцинский Стерлітамакського району збиралися віруючі з сусідніх міст. Після смерті о. Симеона 27 червня 2016 р. митрополит Башкортостанської митрополії Никон (Васюков) благословив на проведення вичитку ігумена Свято-Нікольського кафедрального собору Нілу (Тимофєєва) [65, с. 72-74].

У Білорусі теж активно практикують обряд екзорцизму. Одним із найвідоміших екзорцистів там є о.Валеріан (Бугаєнко), що служить у церкві

великомученика Георгія Побідоносця. До нього на службу прагнуть потрапити не тільки люди зі всієї Білорусі, але і з інших країн – України, Росії, країн Прибалтики. Молебень про недужих, який практикує ієрей, читається не лише при біснуванні, він дає і духовне просвітлення, люди після нього отримують фізичне зцілення. Очевидці стверджуються, що багато людей, що мали досвід лікування в психлікарнях, після цього молебню відновлюються.

Служба складається з двох частин. У другій священик здійснює саму вичитку. При цьому багато людей в храмі починають поводитися дивно – стають буйними, кричать, як тварини, шиплять і лаються. Дехто починає втікати з храму, як тільки починається молебень. В кінці служби віруючих окроплюють свяченою водою, мажуть елеєм і дають прикластися до ікони Божої Матері.

Хоча священик Валеріан практикує цю діяльність понад десять років, далеко не всі християни її схвалюють. В православному середовищі поширена думка, що вичиткою може займатися тільки монах. Отець Валеріан – представник іншого, білого духовенства. Сам же протоієрей з такою точкою зору рішуче не згоден і не вважає цей аргумент перешкодою для своєї діяльності [76].

Проведене дослідження свідчить про зростання популярності обряду вигнання бісів як в Україні, так і за кордоном. Причин тому багато. Серед них – віра в церкву як силу, здатну допомогти в боротьбі зі злом в епоху бездуховності, падіння колишніх ідеалів і поширення різних альтернативних релігійних рухів. У Католицькій церкві при повній підтримці Ватикану широко практикується проведення обряду екзорцизму спеціально підготовленими священнослужителями. В Україні вичитка не отримала широкого поширення, в першу чергу через обережне ставлення ієрархів православної церкви, що відображає досвід протидії православ'я випадкам масового релігійного фанатизму. Тільки кілька людей з благословення правлячих ієреїв мають право на проведення такого молебню.

Питання про одержимість було і залишається в православній церкві дискусійним. В історії цього явища існували різні точки зору на його природу, ефективність тощо. Не дивлячись на те, що здебільшого православна модель екзорцизму побудована на основі моделі західної церкви, вона розповсюджена і використовується серед православних екзорцистів.

Висновки до розділу

Практики екзорцизму в православ'ї мають давню історію. Багато елементів в контексті розуміння і безпосередньо проведення обряду були запозичені з західної моделі екзорцизму, але, не дивлячись на це, православ'я сформувало своє бачення і зуміло трансформувати його під культурне тло суспільства.

Перші православні екзорцисти проводили обряди за прикладом Ісуса, що були описані в Євангеліях. Офіційно ритуал екзорцизму вперше був згаданий у IV ст. Василем Великим. Варто зауважити, що православний екзорцизм священники називають «вичиткою», що означає «вичитувати молитвами від демонів».

З подальшим розвитком згадки про православні вигнання злих духів можна було віднайти у кормчих книгах, житіях і требниках. Значну історичну цінність несе Требник Петра Могили 1646 р. У праці описані дії і молитви IV ст., що покликані звільнити одержимого від демонів. Ці ритуали в подальшому стали основою для формування моделі вичитки.

Впродовж століть позиція церкви по відношенню до одержимості неодноразово змінювалась, як і сам обряд. З XVIII ст., з активним розвитком психотерапії, обряд піддається жорсткій критиці з боку науковців. Це призводить до того, що навіть і окремі священники починають сумніватися в ефективності подібних дій. Ця модель збереглася і до сьогодні, і більшість практикуючих екзорцистів перед вичиткою вимагають аби хворий спершу звернувся до лікаря.

На території України, Росії і Білорусі практики екзорцизму не є рідкісним явищем. Обряди священників істотних відмінностей не мають і користуються популярністю серед прихожан. Проводити обряд можуть не всі священники, а лише ті, хто отримав спеціальний дозвіл на подібні практики.

Не дивлячись на суперечності і дискусії, що виникають в наукових і релігійних колах стосовно ефективності і безпечності вичиток, багато священників і науковців сходяться на думці, що в епоху занепаду духовності і втрати авторитету церкви серед людей, подібні обряди зацівлюють прихожан і нагадають про необхідність ведення праведного життя.

ВИСНОВКИ

У всіх культурах народів протягом їх історичного розвитку паралельно виникали ідеї про те, що саме духи можуть заволодіти тілом людини, спричинити хвороби, нашкодити їй. Демони опановували людьми насильно, що й зумовило появу процедури екзорцизму – звільнення душі стражденного від демонів за допомогою різних обрядових і ритуальних дій з використанням елементів культу. Відповідно, ця практика з часом трансформувалася у різних культурах і релігіях, вбираючи в себе елементи фольклору і народних вірувань.

Опрацювавши достатню кількість джерел, вдалось скласти повноцінну картину зародження, побутування, розвитку і трансформацій екзорцизму і бісоодержимості. Завдяки працям Генрі Крамера і Якова Шпренгера «Молот відьом», «Про псевдомонархію демонів» Йогана Вейєра, «Про небесну ієрархію» Діонісія Ареопігита, «Сума Теології» Фоми Аквінського, «*Rituale Romanum*» Папи Лева XIII і Требник Петра Могили сформували власне бачення питання практики екзорцизму і, відповідно, створили комплексне унікальне дослідження, що поєднало у собі історичний, культурний, науковий, філософський, релігієзнавчий контекст.

Екзорцизм наявний не лише в християнстві. Згадки про нього є в ісламі, буддизмі, індуїзмі, юдаїзмі. У християнстві першим екзорцистом вважається Ісус Христос, але й апостоли могли виганяти духів. Вважалося, що навіть людина, яка щиро вірить в Христа могла виганяти демонів з тіла стражденного.

Тривалий час чіткого уніфікованого ритуалу екзорцизму не існувало, але у XIV ст. починають розроблятися докладні правила для екзорцистів, які священнослужителі почали активно використовувати. Крім того, з'являються обмеження на проведення ритуалу простими людьми. Одна з перших інструкцій по вигнанню бісів міститься в «Молоті відьом».

З XIX ст. активно розвивається психіатрія, що спричинило переосмислення теологічних засад проблеми екзорцизму і ретрансляції її в науковий контекст. З XX ст. прослідковується тенденція до нівелювання стереотипів про одержимість бісами і часткове розвінчання зв'язків цього

процесу з позаземним. З цього часу на перший план виходить вивчення і дослідження людської психології та осмислення її через призму науки, медицини.

Питання одержимості є одним із ключових в західній психотерапії. Сучасні психотерапевти використовують методику «очищення», що в основному, базується на наукових гіпотезах Вільяма Болдуїна і основах психоаналізу. Звісно, більша частина психотерапевтів не сприймає одержимість духом як об'єктивний діагноз, пояснюючи подібні розлади дисоціативним розладом, шизофренією, депресією тощо. Але, не дивлячись на це, окремі дослідники відзначають прогрес у лікуванні та діагностиці бісоодержимості.

Істотний внесок у розвиток медичного підходу до одержимості внесла вітчизняна школа психіатрії. Аналізуючи сплеск епідемій біснування, російські психіатри написали ряд робіт, присвячених природі одержимості, однак думки вчених щодо цього предмета розійшлися. Вітчизняна психотерапія в контексті одержимості не розвинулася до того рівня, на якому перебуває західна медицина. Загалом, питаннями одержимості займаються священнослужителі, коли психотерапевти намагаються відкрито це ігнорувати. Великий внесок у вивчення феномену захоплення душі злим духом вніс Дмитро Мелехов, адже саме він зумів детально і систематично викласти теорію в праці «Психіатрія і проблеми духовного життя», але варто відзначити релігійну заангажованість автора. Значних успіхів досяг і Борис Дем'яненко, зумівши застосувати свої методи на практиці.

У католицизмі екзорцизм набув того алгоритму, який згодом перейме і трансформує православ'я. До початку Х ст. не було розроблено чіткої системи проведення обряду екзорцизму, але у 1523 р. А. Кастелані написав роботу «*Liber sacerdotalis*», яка стала взірцем проведення екзорцизму. Ним користувались до появи «Римського ритуалу» (1614). Остання реформа екзорцизму була проведена у 1999 р., в процесі чого був опублікований «*De Exorcismus et supplicationibus quibusdam*».

Християнська демонологія досить детально розроблена і містить безліч класифікацій демонів. Взагалі, демонологічні уявлення зуміли увібрати в себе елементи старозавітніх уявлень, вірування в духів, що були поширені в Римській імперії, елементи язичницьких скандинавських культур і нові ідеї, пов'язані з християнським світосприйняттям. Демонологія набуває своєї остаточної форми в епоху Середньовіччя. Повна ієрархія демонів, на яку опиралися і богослови і науковці, складена Йоганном Вейєром у XVI ст.

Обряд екзорцизму в католицизмі – це відповідальний процес, що вимагає відповідної підготовки як священника, так і хворого. Взагалі, екзорцисти наполягають аби хворий обов'язково консультувався з лікарем перед обрядом. Католицький екзорцизм має чітку структуру і поділяється на три частини: початкові обряди, власне екзорцизм і заключні дієства. Важливо проводити сам обряд до кінця, адже у випадку переривання процедури, дух може вселитися у священника або не залишити тіло стражденного.

Сьогодні влада католицької церкви дозволяє обирати між двома чинами вигнання злих духів: з «*Rituale Romanum*» 1614 р. або «*De exorcismis et supplicationibus quibusdam*» 1999 р., але переважно священники користуються Римським Ритуалом. Молитви екзорцизму рекомендується читати з впевненістю і вірою.

Православна модель екзорцизму багато у чому схожа на католицьку, але має деякі відмінності. Православний обряд називається «вчиткою», що значить «вчитувати молитвами». Ритуал екзорцизму вперше був описаний у IV ст. Василем Великим. Остаточна формула православної вчитки описана у Требнику Петра Могили від 1646 р. Там наводяться ритуальні дії і молитви, що допомагають священнику вилікувати одержимого.

З XVIII ст., з розвитком психотерапії та медицини, вчитка піддається критиці з боку медиків, що зумовлює переосмислення обряду і самими священнослужителями.

Сьогодні вчитка практикується на території усіх православних країн. Зазвичай, про перебіг самого обряду, священники і колишні одержимі не

розповідають. Не бажано також, аби були наявні свідки при обряді, адже дух може вселитися у них.

У підсумку, варто зауважити, що питання екзорцизму є досить актуальним, адже ця проблема часто візуалізується у сучасній культурі, кінематографі, відображається в засобах масової інформації, та, відповідно, привертає увагу не лише науковців. Тому, задля розвінчання неправдивих фактів і стереотипів, варто приділи більшу увагу дослідженню сучасного стану практик екзорцизму та об'єктивній аналітиці цієї проблеми не лише на території України, а й Європи загалом. Окремою нішою мають стати напрацювання українських релігієзнавців з цієї проблематики, адже відсутність фундаментальних праць спричиняє неоднорідне розуміння побутування й розвитку екзорцизму в контексті української культури. Ба більше, трансформація екзорцизму через призму фольклору і культурного фону України – це виняткове явище в обрядовій практиці православної церкви, що безперечно заслуговує уваги дослідників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела:

1. James, King of England, D. Tyson, J. Carmichael. The demonology of King James I. Woodbury, Minn: Llewellyn, 2011. 329 p.
2. Rituale Romanum Pauli V pontificis maximi jussu editum et a Benedicto XIV auctum et castigatum. Cui novissima accedit benedictionum et instructionum appendix. Sanctae Sedis Apostolicae et Sacre rituum congregationis typographorum. Catholic Church Liturgy and Ritual Rit .1903. 356 p.
3. Вейер И. О псевдомонархии демонов. URL: http://teurgia.org/index.php?option=com_content&view=article&id=994:l-r-&catid=24:2009-12-21-14-53-54&Itemid=36 (дата звернення 12.09.2020)
4. Джовані Б. Декамерон. Київ: Фоліо, 2017. 617 с.
5. Дионисий Ареопagit, св. О небесной иерархии. М.: Синодальная типография, 1848. 329 с.
6. Катехизис Католической церкви. URL: <http://catholic.tomsk.ru/catechism/index.html> (дата звернення 12.09.2020)
7. Кодекс канонического права. М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2007. 746 с.
8. Могила П. Требник Митрополита Петра Могили. М.: Бертельсманн Медиа Москау АО, 2014. 1684 с.
9. Огієнко І. Біблія. Донецьк: Благодійний фонд «Лібре», 2010. 1360 с.
10. Фома Аквинский. Сумма теологии. Часть III. Вопросы 1–26 / Перевод, общая редакция и примечания С. И. Еремеева. К.: Ника–Центр, 2012. 492 с.
11. Шпренгер Я. Молот ведьм. Москва: ЭКСМО, 2017. 480 с.

Монографії, наукові посібники та підручники:

12. Amorth G. An Exorcist: More Stories. Rome: Ignatius, 2002. 231 p.
13. Caciola N. Discerning Spirits Divine and Demonic Possession in the Middle Ages. N.–Y.: Cornell University Press, 2003. 327 p.

14. Goodwin J. Kluft R. Credibility Problems in Multiple Personality Disorder Patients and Abused Children. Washington, D.C.: American Psychiatric Press, 1985. 113 с.
15. Haxly A. The Devils of Loudun. New York: Harper & Row, 1952. 183 p.
16. Hyslop J. Life After Death, Problems of the Future Life and Its Nature. NY: CreateSpace Independent Publishing Platform, 2017. 332 p.
17. Murdock, G. P. Africa: Its peoples and their culture history. New York: McGraw-Hill. 1959. 198 p.
18. Pasquini L. Il diavolo nell'iconografia medievale. Il diavolo nel Medioevo. Atti del XLIX convegno storico internazionale. Todi, 14 - 17 ottobre 2012. – Spoleto: Centro Italiano di studi sull'alto Medioevo, 2013. 519 p.
19. Russel S. B. Il diavolo del Medioevo. Bari: Laterza, 1987. 287 p.
20. Scala M. Der Exorzismus in der Katholischen Kirche: Ein liturgisches Ritual zwischen Film, Mythos und Realität. Hamburg: Friedrich Pustet, 2012. 349 p.
21. Sluchovsky M. Believe not every spirit: possession, mysticism, and discernment in early modern Catholicism. Chicago: The University of Chicago Press, 2007. 374 p.
22. Wickland C. Thirty Years Among The Dead. NY: White Crow Books, 2011. 480 p.
23. Амфитеатров А.В. Дьявол в быту, легенде и в литературе Средних веков. СПб.: Азбука, 2010. 356 с.
24. Амфитеатров А.В. Дьявол. М.: ИЦ МП «ВНК», 1992. 307 с.
25. Амфитеатров А.В. Классическая демонология. М.: Книга по требованию, 2011. 326 с.
26. Белякова О.В. Экзорцизм: одержимые, изгнание бесов. Ростов на Дону: «Феникс», 2007. 250 с.
27. Бицилли П.М. Элементы средневековой культуры. СПб.: Мифрил, 1995, 435 с.
28. Василюк Ф.Е. Переживания і молитва. М.: Сенс, 2005. 287 с.

29. Витяги з Документів Другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації. Л. : Свічадо, 1996. С. 593–599
30. Гене Б. История и историческая культура Средневекового Запада. М.: Языки славянской культуры, 2002. 567 с.
31. Гуревич А.Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников // Избранные труды. Культура средневековой Европы. СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007, с. 329 – 468.
32. Демонология эпохи Возрождения (XVI-XVII вв.) / Общая редакция и составление М.А. Тимофеева. М.: Издательство «Российская политическая энциклопедия», 1995. 324 с.
33. Дехтяренко Р.Б. Одержимость и изгнание бесов. (Библейский взгляд на современные заблуждения).Ирпенская библейская семинария ВСО ЕХБ, 1998. 214 с.
34. Иларион (Алфеев), Иисус Христос. Жизнь и учение. Книга 3. Чудеса Иисуса. Глава 4. Изгнания бесов / Экзорцизм и демонология. Сретенский монастырь, 2017. 624 с.
35. Киценко Н. Святой нашего времени: отец Иоанн Кронштадтский и русский народ. М.: Новое литературное обозрение, 2006. 392 с.
36. Кривошеин В. Ангелы и бесы в духовной жизни. Москва – Париж: Вэб-Центр «Омега», 2001. – 213 с.
37. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. М.: Прогресс-Академия, 1992. – 256 с.
38. Махов А.Е. Hostis antiquus: Категории и образы средневековой христианской демонологии. Опыт словаря. М.: Intrada, 2006. 374 с.
39. Мелехов, Д.Е. Психиатрия и актуальные проблемы духовной жизни: Сборник памяти профессора Д.Е. Мелехова. М.: Свято-Филаретовский православно-христианский институт, 2011.168 с.
40. Пашковский В.Э. Психические расстройства с религиозно-мистическими переживаниями: Краткое руководство для врачей. СПб.: Издательский дом СПбМАПО, 2006. 199 с.

41. Попов Г. *Русская народно-бытовая медицина* (по материалам этнографического бюро кн. В.Н.Тенишева). СПб.: 1903, 404 с.
42. Рассел Д.Б. Люцифер: дьявол в средние века. Евразия, 2001. 448 с.
43. Роббінс Р.Х. Енциклопедія чаклунства і демонології. М.: Локид, МІФ, 1996. 532 с.
44. Самралл Л. Экзорцизм. М.: Библейский взгляд, 2006. 208 с.
45. Сафронов А.Г. Религиозные психопрактики в истории культуры. Харьков: ХГАК, 2004. 175 с.
46. Филипс. А. Традиция экзорцизма в Исламе. Москва, 2004. 74 с.
47. Фрейд З. Собрание сочинений в 26 т: т. 3. Восточно-Европейский институт психоанализа, Одержимость дьяволом. Паранойя. СПб, 2006. 323 с.
48. Фрэзер Д. Золотая ветвь. Москва: Полииздат, 1980. 832 с.
49. Хайгл-Эверс А., Хайгл Ф., Отт Ю., Рюгер У. Базисное руководство по психотерапии. СПб.: Восточно-Европейский институт психоанализа» совместно с издательством «Речь», 2002. 325 с.
50. Харитонович Д.Э. Дьявол. Словарь средневековой культуры. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. 478 с.
51. Черемисов Арсентий Экзорцизм: Власть личности. М.: Издательские решения, 2018. 106 с.
52. Шейнман В. М. Вера в дьявола в истории религии. Москва: «Наука», 1977. 112 с.
53. Элиаде М., Кулиано И. Словарь религий, обрядов, верований. М.: Академический проект, 2014. 412 с.
54. Элленбергер Г.Ф. Открытие бессознательного: История и эволюция динамической психиатрии. Ч. 1. От первобытных времен до психологического анализа. СПб.: Академический проект, 2001. 349 с.
55. Юнг К.Г. Обзор теории комплексов. Структура и динамика психического.: підручник. М.: Когито-Центр, 2008. 463 с.
56. Ясперс К.Т. Общая психопатология. М.: Практика, 1997. 871 с.

Наукові статті у фахових та інших виданнях:

57. Boddy J. Spirit possession revisited: beyond instrumentality. *Annual Review of Anthropology*, Vol. 23, 1994. P. 407–433.
58. Dieckhofer K., Lungerhausen E., Vliegen J. Zur Problem der Besessenheit *Confin. Psychiatr.* 14. 1971, S. 203-355.
59. Glaser–Hille I. Demonic Dialogues: Cassirer, Aquinas and the Treatment of Demonology as Myth. *Journal of Religion and Culture*. Vol. 24. 2013. P. 3–17.
60. Бандуровский К.В. Фома Аквинский о демонах. *Журнал «Человек»* № 5. М., 1999. С. 80–89.
61. Белорусов С. А. Психология и проблема бесоодержимости. *Журнал практического психолога*. 2000. № 10/11. С. 29–35.
62. Гримсолтанова Р. Одержимость как предмет психологического исследования. *Российский психологический журнал*. 2013. С. 55-62 .
63. Игина Ю.Ф. Медицина против теологии: дискуссия вокруг одержимости и практики экзорсизма. *Вестн. С.–Петербур. ун–та*, сер. 2, вып. 3, 2007. С. 150–155.
64. Конявская Е. Л. Древнейшие редакции Киево-Печерского патерика. *Журнал «Древняя Русь. Вопросы медиевистики»*. 2006. № 1 (23). – С. 32-45.
65. Косых Е. Экзорцизм в христианстве: Pro et contra. *Грамота*, 2017. С. 72-74.
66. Крылова Д. Методология исследования одержимости как социального феномена . *Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история*: сб. ст. по матер. LVI междунар. науч.-практ. конф. № 12(52). Новосибирск: СибАК, 2015.
67. Лахтин М. Бесоодержимость в современной деревне. Историко-психологическое исследование. *Вопросы философии и психологии*. М. 1910, Кн. 102. С.141-184.
68. Мельникова Е. Отчитывание бесноватых: практики и дискурсы. *Антропологический форум* N4. 2014. 220-261 с.

69. Нейдлер А. Про демонів і дібуків. *Jewish Ideas Daily*. 2014. с.2-4.
70. Носачев П. Г. Феномен экзорцизма в католицизме: религиозно-философский анализ. *Вестник ПСТГУ. Серия I: Богословие. Философия*. 2019. Вып. 84. с. 35-58.
71. Севен А. Феномен одержимости в контексте православной культуры и методы духовной помощи нуждающимся. *Медицинская антропология и биоэтика*, 2014. С. 55- 62.
72. Токарский А.А. Отчитывание больных в настоящее время. *Журнал невропатологии и психиатрии им. С.С. Корсакова*.1904. № 1. с. 1-30.

Интернет – ресурси:

73. Frequently Asked Questions About Exorcism. United States Conference of Catholics Bishops. URL: <http://www.usccb.org/prayer-and-worship/sacraments-and-sacramentals/sacramentals-blessings/exorcism.c> (дата звернення 10.09.2020) .
74. Арх. Авакум «Главные дьяволоборцы Украины». URL: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/4399-glavnye-dyavoloborcy-ukrainy.html (дата звернення 12.09.2020).
75. Балог П. «Про екзорцизм та екзорцистів». URL: <https://risu.org.ua/ua/index/blog/~Petro+Balog/68860/>. (дата звернення 10.09.2020)
76. Биография от. Валериана из г. Смиловичи. URL: <https://thramm.ru/stati/smilovich-otets-valerian/> (дата звернення 22 .09.2020).
77. Болдуин В. Дж. «Диссоциативное расстройство идентичности и синдром одержания». URL: Режим доступа: <http://www.odkk.ru/dop/dop-mir-n.html> (дата звернення 18.07.2020).
78. Вольянова С. Как выглядит экзорцизм в XXI веке? Истории трех петербурженков, которые годами борются. URL: <https://paperpaper.ru/photos/kak-vyglyadit-ekzorcizm-v-xxi-veke-istori/> (дата звернення 22.09.2020).
79. Исхаков Н.Р. Демоническая одержимость: теологический и медицинский подход / *XIX Сретенские чтения. Секция богословия*. 22.02.2013.

URL: <http://sfi.ru/konferencii/sretenskie-chteniya-1/xix-sretenskie-chteniya/sekciya-bogosloviya/demonicheskaya-oderzhimost-teologicheskij-i-medicinskij-podhod.html> (дата звернення 23.10.2020).

80. Классификация демонов. URL: <https://sites.google.com/site/demonologiaivseepro demonov/home/klassifikacia> (дата звернення 18.09.2020).

81. Офіційний сайт «Alan Sanderson» URL: <http://alansanderson.co.uk/wpcontent/uploads/Spirit%20Attachment%20and%20Health%20%20Article%20by%20Dr%20Alan%20Sanderson.html> (дата звернення 22.08.2020).

82. Офіційний сайт «КурганКатолик». URL: http://kurgancatholic.blogspot.com/2012/09/blog-post_20.html (дата звернення 10.05.2020).

83. Офіційний сайт «РИА.РУ». URL: <https://ria.ru/religion/20170327/1490861649.html> (дата звернення 10.05.2020).

84. Офіційний сайт «Уніан». URL: <https://religions.unian.ua/religinossociety/397060-v-dnepropetrovskih-bolnitsah-predlagayut-novuyu-uslugu-izgnanie-besov.html> (дата звернення 22.10.2020).

85. Офіційний сайт «Экзорцизм». URL: <http://psi.webzone.ru/st/313800.htm> (дата звернення 14.10.2020).

86. Питанов В. «Экзорцизм в православии». URL: <https://stavroskrest.ru/content/ekzorcizm-v-pravoslavii> (дата звернення 14.10.2020)

87. Поздняев М., Леонов А., Прохорова О. Современная практика экзорцизма в католичестве и православии. URL: <http://www.rodon.org/relig-080208121642>. (дата звернення 22.08.2020).

88. «Почему в Ватикане набирают популярность курсы экзорцизма и чем это грозит?». URL: <https://www.bbc.com/russian/features-43794116> (дата звернення 24.10.2020).

89. Райкрофт Ч. Критический словарь психоанализа. URL: http://royallib.com/read/raykroft_charlz/kriticheskiy_slovar_psihoanaliza.html#4300. (дата звернения 24.08.2020).

90. «Священники-экзорцисты изгоняют бесов, превращая украинцев в психически больных» URL: <https://tsn.ua/ru/ukrayina/svyaschenniki-ekzorcisty-izgonyayut-besov-prevraschaya-ukraincev-v-psihicheski-bolnyh-291765.html> (дата звернения 24.10.2020).

91. Сергеева В. Как происходит обряд экзорцизма – этапы ритуала, тексты молитв и требования к экзорцистам. URL: <http://grimuar.ru/ritualy/obryad-molitva-ekzortsizma.html> (дата звернения 14.10.2020).

92. Словарь психологических качеств и свойств. URL: <https://htlab.ru/knowledge/dictionaries/slovar-psikhologicheskikh-kachestv-i-svoystv/> (дата звернения 8.07.2020).

93. «Стали известны расценки в Украине за экзорцизм». URL: <https://ua.news/ru/staly-vidomi-roztsinky-v-ukrayini-za-ekzortsyzm/> (дата звернения 22.10.2020).

94. Цуканов И. Изгоняя демонов: как экзорцизм прошёл путь от шаманских практик до церковного шоу-бизнеса. URL: <https://dtf.ru/read/111423-izgonyaya-demonov-kak-ekzorcizm-proshel-put-ot-shamanskih-praktik-do-cerkovnogo-shou-biznesa> (дата звернения 15.09.2020).

95. Экзорцизм в истории. URL: <https://politinform.su/27491-ekzorcizm-v-istorii.html> (дата звернения 10.09.2020).

96. Экзорцизм в религии и магии. URL: <http://www.enmerkar.com/magic/ekzorcizm-v-religii-i-magii> (дата звернения 14.07.2020).